

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології та права
Кафедра філософії**

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Б.В. Новіков

« ____ » _____ 20__ р.

**Дипломна робота
на здобуття ступеня бакалавра
з напрямку підготовки 6.030101 «Соціологія»
на тему: «Сім'я як компонент сучасного освітнього простору»**

Виконав:

студент IV курсу, групи ЗСА-51

Тагієв Анар Гамза огли

Керівник:

доц. каф. філософії, к.ф.н.,

доц. Руденко Т.П.

Рецензент:

Ст. викладач кафедри теорії

і практики управління, к.ф.н.,

Пашов Р. І.

Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень з праць інших авторів
без відповідних посилань.

Студент _____

Київ – 2019 року

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра філософії

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Напрямок підготовки (програма професійного спрямування) –

6.030101 «Соціологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Б.В. Новіков
«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ
на дипломну роботу студенту
Тагієву Анару Гамза огли

1. Тема роботи «Сім'я як компонент сучасного освітнього простору», керівник роботи Руденко Тамара Петрівна, доцент кафедри філософії, кандидат філософських наук, доцент, затверджені наказом по університету від «14» 05 2019 р. № 1266-с

2. Термін подання студентом роботи 4.06.2019.

3. Вихідні дані до роботи

Об'єктом дослідження є освітній простір, як елемент соціокультурного простору.

Предмет дослідження — сім'я в контексті сучасного освітнього простору.

4. Зміст роботи

1) Вивчити структуру навчального простору як елемента соціокультурного простору.

2) Дослідити специфіку сім'ї, як компонента освітнього простору.

3) Вивчити питання, які стосуються взаємодії сім'ї та освітнього простору, як необхідний умовний процес формування та розвитку особистостей через визнання процесів освітнього потенціалу та функцій сім'ї.

4) Визначити власність української та азербайджанської сім'ї в контексті освітнього простору та їх порівняльного аналізу.

5. Дата видачі завдання 15.04.2019

6. Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання Дипломної роботи	Строк виконання етапів Дипломної роботи	Примітка
1.	Бібліографічний пошук	10.11.2018 р.	
2.	Опрацювання практичних звітів з досліджуваної проблеми	01.12.2018 р.	
3.	Формулювання теми дослідження, складання плану	10.02.2019 р.	
4.	Написання першого розділу	20.03.2019 р.	
5.	Аналіз емпіричних даних готових досліджень	01.04.2019 р.	
6.	Опрацювання статистичних даних	05.04.2019 р.	
7.	Розробка програми емпіричного дослідження	10.04.2019 р.	
8.	Опрацювання результатів соціологічного дослідження	15.04.2019 р.	
9.	Формулювання висновків та рекомендацій	01.05.2019 р.	
10.	Оформлення дипломної роботи та здача її на перевірку керівнику	04.05.2019 р.	
11.	Усунення недоліків, підготовка доповіді та матеріалів до захисту	10.06.2019 р.	
12.	Попередній захист на кафедрі	14.06.2019 р.	
13.	Захист дипломної роботи перед ЕК згідно з затвердженим графіком	19.06.2019 р.	

Студент

А. Г. Тагієв

Керівник роботи

Т. П. Руденко

Анотація

Тагієв А. Сім'я як компонент сучасного освітнього простору - На правах рукопису, Дипломна робота за спеціальністю 6.030101 "Соціологія". Національний технічний університет України "Київський політичний інститут імені Ігоря Сікорського", кафедра соціології. - Київ, 2019. - 83 с., список джерел з 72 найменувань.

Дипломна робота присвячена визначенню ролі сім'ї в структурі сучасного освітнього простору. У ній викладено результат вивчення структури освітнього простору як елемента соціокультурного простору, дослідження специфіки сім'ї, як компонента освітнього простору, вивчення питань, що стосуються взаємозв'язку сім'ї та освітнього простору, як необхідних умов формування і розвитку особистості через призму процесів освітнього потенціалу і функцій сім'ї, а також визначені властивості української та азербайджанської сімей в контексті освітнього простору і їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: сім'я, освітній простір, соціальний інститут, соціалізація, виховання, розвиток.

Abstract

Taghiyev A. Family as a component of modern educational space. Social advertising as a means of countering gender-based violence. - Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Specialty 6.030101 - Sociology. - National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Political Institute", Department of Sociology. - Kiev, 2019. – 86 p., 72 sources.

Thesis is devoted to defining the role of the family in the structure of the modern educational space. It presents the result of studying the structure of the educational space as an element of the socio-cultural space, studying the specifics of the family as a component of the educational space, studying issues relating to the relationship between family and educational space as necessary conditions for the formation and development of the individual through the prism of educational potential processes and family functions, as well as The characteristics of the Ukrainian and Azerbaijani families in the context of the educational space and their comparative analysis are determined.

Keywords: family, educational space, social institution, socialization, education, development.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї У СТРУКТУРІ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ.....	5
1.1 Поняття, сутність і структура освітнього простору.....	5
1.2 Азербайджанська сім'я в контексті освітнього простору.....	16
РОЗДІЛ 2 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ СІМ'Ї ЯК КОМПОНЕНТА ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ	31
2.1 Українська сім'я в контексті освітнього простору	31
2.2 Азербайджанська сім'я в контексті освітнього простору	40
РОЗДІЛ 3 ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї І ЇЇ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	50
3.1 Соціокультурна роль сучасної сім'ї: виховання, освіта, соціалізація на прикладі сім'ї в Україні та Азербайджані.....	50
3.2 Шляхи активізації освітнього потенціалу сім'ї	59
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДЦІЇ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи. Сім'я, будучи структурною одиницею суспільства, неуханно видозмінювалась і розвивалась на протязі всього людського існування. Від первісної полігамії до моногамної сім'ї нового типу, яку ми маємо сьогодні.

Як зазначало багато дослідників корні сім'ї глибоко закладені у людській природі вона являється середовищем, у якому розвивається людина, формується особистість. Сім'я являється невід'ємною частиною сучасної суспільної системи, яка в якості первинної і головної частинки суспільства тісно пов'язана з іншими елементами цієї системи. І це дійсно так – з одного боку, сім'я представляє собою відносно самостійне явище суспільного життя зі своїми специфічними закономірностями розвитку, але в той же час суспільство впливає на сім'ю, формуючи її визначений тип, а сім'я, в свою чергу, зворотно впливає на інші соціальні інститути, процеси і відносини. Таки чином, так само як сім'я впливає на особистість суспільство, як оточуючий її простір, впливає на сім'ю.

Слово «простір» визначає порядок речей і процесів у світі. У просторі відбувається особистісне і професійне життя людей, їх праця, освіта. Просторові характеристики буття дуже важливі для людини. Простір розглядається як умова і результат діяльності суб'єкта, її продукт. Увага до проблем життєвого світу людини спонукала переосмислити сучасну освітню парадигму, сконцентруватися на тих просторах, які являються похідними суб'єкта діяльності людини. Саме таким і являється освітній простір.

Соціокультурні процеси сьогодні – динамічні, плинні, масштабні - потребують детального розгляду і побудови нових поглядів на значимі аспекти традиційних філософсько-освітніх проблем. Небувала раніше швидкість появи і прояву процесів соціокультурного розвитку сучасного суспільства віддзеркалюється в першу чергу у свідомості кожної людини, потребує знання про історичний досвід подолання особистісних криз і проблем у подібні періоди і епохи, викликає пошуки шляхів саморозвитку і

самореалізації. Складність і неоднозначність сучасної соціокультурної ситуації призводить до виявлення типових проекцій минулих епох, однією з яких являється усвідомлення змісту понять «людина» і «особистість» на фоні пошуку образу «нової людини», характерної для більшості подібних періодів у житті людства.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідженню проблеми впливу сім'ї, сімейного виховання на соціалізацію дитини, формування її особистості присвячували свої роботи Ю.М. Якубова, А.Г. Антонова-Турченко, В. Святненко, М.М. Московка, К. Матвеев, З.В. Ромоська, Я. Шевченко, Т.С. Бочонок, О.Б. Сахаров, Н.М. Ершова та інші. Перспективам розвитку освіти в контексті суспільства, присвячені роботи провідних західних і вітчизняних вчених: іноваційні тенденції в освіті детально досліджувались Ж. Аллаки, Н. Бурбулесом, Б. Гершунский, А. Джуринским, П. Фрейре, М. Фуллан та іншими; необхідність переосмислення світоглядно-ціннісних основ сучасної української освіти обгрунтовано в роботах П. Гуревича, В. Кузя, И. Прокопенко, М. Романенко; ефективні моделі організації освіти проаналізовані в творах: Ж. Гебзера, Г. Герасимова, В. Гинецинский, С. Гончаренко, А. Ионовой, А. Кульчицкой, П. Пидкасистого, В. Сластьонина, Т. Шамоу та інших.

Мета і завдання дослідження. Метою є визначення ролі сім'ї в структурі сучасного освітнього простору. Для досягнення визначеної мети були поставлені наступні задачі:

Визначити структуру освітнього простору як елемента соціокультурного простору;

Розглянути специфіку сім'ї, як компонента освітнього простору;

Дослідити взаємозв'язок сім'ї і освітнього простору, як необхідних умов формування і розвитку особистості через призму процесів освітнього потенціалу і функцій сім'ї;

Визначити властивості української і азербайджанської сім'ї в контексті освітнього простору і зробити їх порівняльний аналіз.

Об’єкт дослідження освітній простір, як елемент соціокультурного простору.

Предметом дослідження є сім’я в контексті сучасного освітнього простору.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи являється сукупність загальнонаукових і спеціальних методів і прийомів наукового пізнання, які використані з урахуванням поставленої мети і задач дослідження, його об’єкта і предмета:

Методи аналізу і синтезу були використані для визначення і розуміння освітнього простору в контексті соціокультурного простору, а також сім’ї в контексті освітнього простору;

- історичний метод застосовувався для дослідження генезису таких понять як «сім’я» і «освітній простір»;
- описовий метод, який дозволив розкрити специфіку предмета дослідження;
- порівняльний метод застосовувався при розгляді властивостей української і азербайджанської сім’ї в контексті освітнього простору.

Теоретична і практична цінність роботи. Теоретична цінність полягає в отриманні нових результатів про специфіку сім’ї, безпосередньо як компонента освітнього простору, а також результатів порівняльного аналізу української і азербайджанської сім’ї в контексті освітнього простору. Практична цінність полягає у можливості використання отриманих результатів у соціологічній, психологічній та інших практиках.

Структура роботи. Структура роботи включає вступ, три розділи, які включають по два підрозділи, висновки та рекомендації і список використаних джерел, джерел (72 найменування). Загальна кількість сторінок – 77.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї У СТРУКТУРІ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

1.1 Поняття, сутність і структура освітнього простору

Слово «простір» визначає порядок речей і процесів у світі. У просторі відбувається все особистісне та професійне у житті людей, їх праця, навчання. Простір має характеристики буття дуже важливі для людини, а також розглядається як умова і результат діяльності суб'єкта, її продукт. Увага до проблем життєвого світу людини змусило переосмислити сучасну освітню парадигму, зосередитися на тих просторах, які є похідними суб'єкту діяльності людини.

Просторові характеристики соціального простору досліджували відомі філософи, соціологи, психологи І. Кант, П. Бурдьє, Б. Верлен, Е. Дюркгейм, П.А. Сорокін, Дж. Тернер, М. Хайдеггер та інші. Вченими проаналізовані різні аспекти освітнього простору (далі – ОП): філософсько-культурологічний (В. Конєв, Р. Б. Квеско, М. Шевельова), ОП як педагогічне явище (В. Гінеціанський, Е.В. Мещерякова, Т.Й. Франчук), ОП як простір особистісного розвитку (Є. Бондаревська, В. В. Серіков, І. Д. Фрумин, Б.Д. Ельконін) проектування освітнього простору (А.С. Газман, М.В. Кларін, В.Я. Левін, В.А. Ясвин).

У дослідженнях проблем освітнього простору можна виділити кілька тенденцій: аналіз педагогічних явищ в рамках єдиного ОП; вивчення окремих підпросторів: дидактичного, виховного, особистісного; аналіз окремих аспектів ОП (полікультурне освітній простір, культурно-освітній простір, освітній простір як специфічна комунікативна система). (Щевелева, 2001).

Прискорення інтеграційних процесів в різних сферах життя суспільства змусило дослідників позначати їх сутність як формування і розвиток певного простору: економічного, інформаційного, освітнього, надаючи йому значення взаємодії суб'єктів громадської діяльності (соціальних інститутів) в межах

конкретних територій: освітнього закладу, міста, регіону, країни, в рамках групи країн, що мають спільні історичні, культурні, освітні традиції (європейський освітній простір, освітній простір держав СНД), а також в глобальному масштабі – світовий освітній простір. Тому, поряд з термінами «політичний простір», «економічний простір», «інформаційний простір», «соціальний простір» сформувалося поняття «освітній простір».

Термін «освітній простір» відображає певні зміни в поглядах вчених на проблему впливу суспільства на умови розвитку особистості, взаємодії суспільства і особистості. Освітній простір розуміється як сфера суспільної діяльності, де здійснюється цілеспрямований соціокультурний розвиток людини, формування особистості. Освітній простір, об'єднуючи ідеї освіти та виховання, створює освітню протяжність з освітніми подіями, явищами по трансляції культури, соціального досвіду, особистісних смислів.

Під освітнім простором слід розуміти просторово-часове поле функціонування і розвитку системи освіти як відкритої і активної соціальної сфери, в якій діє ідеологія формування особистості з урахуванням умов зовнішнього середовища (природно кліматичного, демографічного, екологічного, соціально-економічного, політичного та ін.), потреб соціальних замовників (і самої особистості), реалізуються освітні послуги установами освіти і організаціями, що володіють освітнім, виховним потенціалом, а також потенціал, який розвивають (Щевелева, 2001).

Освітній простір суспільства є формою соціальної єдності людей, яка створюється в результаті їх спільної освітньої діяльності. Мета такої діяльності визначається потребами суб'єктів освіти. Призначення освітнього простору полягає в створенні необхідних умов для передачі в суспільстві досвіду від покоління до покоління, які забезпечують такі фактори як відповідна інфраструктура, інформаційне забезпечення, соціальні умови.

У визначенні освітнього простору виділені соціально-географічні, системно-цілісні, локально-стендові підходи. У соціально-географічному підході відображено створення єдиного освітнього простору в рамках

соціальних регіонів, географічних територій та держав з урахуванням їх специфіки за умов наявності єдиного інформаційного середовища. Прихильники системно-цілісного підходу розглядають освітній простір як елемент соціальної формації, який взаємодіє з різними рівнями системи освіти і особистості. У локально-постерному підході використовується поняття простору як освітній простір освітнього закладу або його складових.

Освітній простір має певні характеристики: територіальна визначеність освітніх послуг, цілісність елементів освіти, системність, наявність просторових координат, інформативність, особистісно-розвиваюча спрямованість освіти, єдність вимог до змісту освіти на певному рівні і певної території, характерних для суспільства або громади при передачі соціального досвіду. Освітній простір складається з автономних самостійних структур, об'єднаних певними ідеями і концепціями. Поліструктурність ОП дозволяє розуміти його як умову збагачення і розвитку автономних структур, як безліч взаємодіючих різних за масштабами освітніх систем (просторів) різного рівня. Освітній простір виступає як фактор безперервності освіти при збереженні основних елементів її системи, це створює формально рівні можливості для кожної особистості.

У створенні ОП беруть участь: міжнародна діяльність держав у сфері освіти; соціальні інститути освіти; установи освіти; окремі регіональні, міждержавні та недержавні освітні структури (союзи, асоціації, фонди) природні об'єкти, що мають освітній потенціал; засоби масової комунікації; Інтернет; громадськість; освітні теорії та концепції; соціально-психологічні стереотипи людей, які регламентують їхню поведінку щодо утворення. Освітній простір передбачає формування широкого кола суб'єктів для створення системи непрямого управління освітнім розвитком особистості, пропонує варіативні освітні послуги.

Як визначила Щевелева (2001) час розвитку людства ОП як соціального феномена включила кілька етапів:

1) безпосереднє спілкування особистості з носіями соціального досвіду до винаходу писемності;

2) акумулювання своєрідних вузлів освітнього простору в монастирях і університетах, які привели до освітньої стратифікації, тобто наявності в суспільстві освітніх середовищ з різними освітніми можливостями, освітнім потенціалом;

3) вирівнювання характеристик освітнього простору завдяки книгодрукування, розвитку транспорту і засобів зв'язку;

4) інтеграція та глобалізація ОП.

Для сучасного світового освітнього простору характерні важливі тенденції:

- перехід від елітарної вищої освіти до високоякісної освіти для всіх;
- поглиблення міждержавного співробітництва в освіті;
- збільшення в змісті освіти гуманітарної складової;
- поширення інновацій при збереженні національних традицій країн.

До особливостей світового освітнього простору слід віднести процеси обміну студентами і викладачами, співпраця між вузами країн над спільними проектами. Негативними наслідками глобалізації освіти є активізація «відпливу умів» – обдарованої молоді, найкращих вчених – з країн із розвиненою освітньою інфраструктурою та низькою престижністю інтелектуальної праці у розвинених країнах.

Функція організаційного регулювання процесів в світовому освітньому просторі покладено на ЮНЕСКО, яка здійснює моніторинг соціальних і освітніх процесів. Найвідомішим в світовій практиці є індексний метод, який використовується в щорічних доповідях ООН про розвиток людини. Його сутність полягає в розрахунку порівнянних індексних показників, що характеризують різні аспекти економічного та соціального життя країн світу. У дослідженнях Щевелёвой (2001) визначено, що в сукупність цих показників включено:

- 1) інтегральний індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)
- 2) індекс рівня освіти;
- 3) рівень грамотності дорослого населення;
- 4) сукупний валовий показник вступають до навчальних закладів 1, 2 і 3 рівня акредитації;
- 5) кількість вчених і технічних фахівців, що займаються науково-дослідною роботою, на 1000 чоловік населення;
- 6) очікувана тривалість життя при народженні, число років;
- 7) валовий національний продукт;
- 8) реальний валовий національний продукт на душу населення;
- 9) частка витрат на освіту від обсягу загальних державних витрат
- 10) частка витрат на освіту від валового національного продукту;
- 11) загальні витрати на освіту.

За окремими показниками (1, 6, 9, 10, 11). Україна відстає від розвинених країн світу.

На континентальному рівні інтеграція політичних і економічних процесів сприяла формуванню різних типів освітніх просторів: американського, південно-азіатського, європейського освітнього простору та інших. Всі вони об'єднують національні освітні системи різних типів і рівнів, що розрізняються філософськими і культурними традиціями, цілями, якістю освіти.

Сукупний освітній потенціал суспільства визначається конкретними освітніми досягненнями особистості. Особистісний освітній простір (ООП) – це простір включеності особистості як суб'єкта процесу в освітньому просторі країни, громадянином якої він/вона є. ООП відображає систему реальних взаємодій людини з відкритим соціальним освітнім середовищем, взаємодій, спрямованих на використання освітнього потенціалу суспільства з метою задоволення власних освітніх потреб і саморозвитку. Завдяки освітній діяльності особистості певна частина ОП персоналізується, фіксується як «власна», створюється освітній простір «для мене», який забезпечує

особистісне зростання. Людина існує в різних освітніх просторах, зв'язок між якими іноді є системним (дитячий дошкільний заклад – школа – вуз), іноді автономним (освітні простори позашкільних установ).

Дослідження вчених відзначають соціальну невизначеність освітнього, професійного та особистісного простору молоді, які пов'язані зі складністю вибору життєвого шляху.

Освітній простір структурований. У науці існує чимало думок, пов'язаних із його структуризацією. Так, за концепцією соціолога Е. Климова, структура освітнього простору може включати чотири пов'язані компоненти: соціально-контактний, інформаційний, соматичний, предметний. При цьому соціально-контактна складова формується з індивідуальної культури людей, їх досвіду, способу життя, діяльності, поведінки, взаємин (взаємодопомоги, співробітництва), а також може включати установи, групи, з якими взаємодіє особистість на рівні колективу, визначає місце особистості в цій групі, рівень захищеності в колективі тощо.

Як зазначив Ясвин (2001, с. 314) інформаційна частина освітнього простору, на думку вченого, представлена правилами, статутами навчальних закладів, законодавчою базою держави, традиціями суспільства, законами, громадськими нормами, правилами безпеки, засобами наочності, реклами, вимогами, наказами, дорученнями, тобто персонально адресованими впливами. Соматичний компонент формується відповідно до психічного стану особистості. До предметної складової можуть бути включені матеріальні умови життя, навчання, побут: книги, обладнання, приладдя, особливості буття.

Близьку до описаної системи складових освітнього простору пропонує Г. Ковальов (1996, с. 193) виділяючи при цьому три компоненти: фізичне оточення, людські фактори, програми навчання. Перший з них формують архітектура навчального закладу, простір класних та інших приміщень, можливість їх просторової трансформації, переміщень в них суб'єктів навчального процесу. До людських факторів слід віднести просторову і

соціальну щільність між суб'єктами навчально-виховного процесу, ступінь скупчення і його вплив на соціальну поведінку, особистісні риси і успішність учнів, зміна персонального та міжособистісного простору в залежності від умов шкільної організації, розподілу статусу, статеві та національні особливості учнів і педагогів тощо. Програми навчання передбачають стиль викладання, характер соціально-психологічного контролю, кооперативні або конкурентні форми навчання, зміст навчальних програм, їх гнучкість, консерватизм тощо.

Цю ж думку відстоює Н. Щиголева, виділяючи модель освітнього простору, яка формується також з трьох компонентів: просторово-семантичного, комунікаційно-організаційного та змістовно-методичного. У цьому випадку просторово-семантичний компонент включає архітектурно-естетичну організацію життєвого шкільного простору, символічне його наповнення (наприклад, настінна, стендова, знакова і інша інформація); змістовно-методичний організовується використанням концепцій навчання і виховання, навчальних програм, технологій, підручників, форм і методів організації навчання (уроки, екскурсії, гуртки, товариства), а також визначається структурою класів і шкільним самоврядуванням, а комунікаційно-організаційний компонент відтворює особливості суб'єктів освітнього середовища – розподіл статусів, поколісну специфіку учнів, учителів, освітні цінності, стереотипи, комунікаційну сферу – стилі спілкування і викладання, соціальний зріз учасників навчального процесу, організаційні умови – наявність вчительських спілок, ініціативних груп батьків та інше.

Запропоновані складові освітнього простору у всіх згаданих випадках є концептуально близькими, незважаючи на те, що Г. Ковальов і Н. Щиголева обмежують об'єкт дослідження типовим навчальним закладом – школою (вужький підхід), а Є. Клімов розширює межі позашкільними та громадськими складовими (широкий підхід). Так можна вивчати і інші

контексти освітнього простору – наприклад, персональний освітній простір учня, вчителя, класу або ширше – міста, регіону, країни.

Критерії підходу полягають у тому, що структурно-змістовні уявлення про освітній простір передбачають його соціотериторіально-еколого-психологічний характер. Такий принцип надзвичайно популярний в сучасній науці і узгоджується з відомою соціологічною теорією «екологічного комплексу» А. Дункана і Л. Шпор, по якій вивчення простору в багатьох напрямках наукових досліджень може здійснюватися за допомогою чотирьох провідних компонентів: населення (Population – P), соціальної організації, навколишнього середовища (Environment – E), технологій – T, має скорочений вигляд: "РОЕТ" (Ясвин, 2001., с.314).

Перспективність такої методології схвалюється сьогодні багатьма європейськими фахівцями – теоретиками педагогіки, психології, філософії освіти (А. Бодальов, С. Кухмакер, А. Ліндман, І. Міровольський, С. Робінзон, Г. Шпортько, В. Шольтен, С. Шульгардт), а «РОЕТ» може бути універсальним засобом для розуміння структури освітнього простору, особливо в процесах дослідження його біолого-екологічних, громадських, особистісно-психологічних і колективних аспектів.

Разом з тим, згаданий підхід покликаний бути зручним для вивчення, так би мовити, гомогенного освітнього простору, у площині його «чистого виду», що прийнятно переважно в моноетнічних або закритих суспільствах, побудованого без урахування «додаткових» суспільних факторів, які часто наявні в освітніх процесах сучасного поліетнічного і глобалізованого світу і здатні значно ускладнювати як суспільство, так і структуру його освітнього простору. Йдеться перш за все про так званий «національно-міграційний» фактор.

У відкритих суспільствах останніх десятиліть як ніколи активно відбуваються процеси етнічних міграцій, викликаних різними причинами і з цим не можна не рахуватися. Збагачення етнічним компонентом не тільки впливає на кількісний і якісний стан будь-якого суспільства, а й вимагає

врахування національних інтересів етнічних груп в рамках культурного простору приймаючої країни, а відповідно – у змісті і структурі освітнього простору. З сучасним посиленням демократизації світових товариств також гостро постає проблема впровадження вимог розвитку національної освіти тих етнічних груп, які вже тривалий час внаслідок міграцій минулих часів знаходяться в складі певних соціумів. Не зважати на освітню систему держави–донора і їхні освітні потреби, як це відбувалося раніше в багатьох країнах, у тому числі і в Україні, сьогодні важко.

Таким чином, структура освітнього простору в сучасних реаліях потребує врахування додаткових складових, здатних продуктивно забезпечувати її цілісність і ефективність. Перш за все вимагає визнання в контексті освітнього простору територій (населених пункту, регіональних, державних, світових) і простору суб'єктами-об'єктів (вчителі, учні, класу, школи, позашкільного середовища), також складова освітнього простору національної групи.

Включення цієї складової в структуру освітнього простору не тільки актуалізує його на рівень мультикультуралізму, як спрямовує освіту на якісне оволодіння учнями загальних, державних, регіональних або національних цінностей, а й сприяє повному задоволенню освітніх запитів представників національних меншин, які проживають на території держави або знаходяться у ній тимчасово. А основною метою забезпечення оптимізації освітнього простору має стати усвідомлення неминучої багатокультурної перспективи розвитку людського суспільства, визнання прав національних культур на існування як автономних одиниць, так і як елементів комплексу єднання, які здійснюють свій внесок у розвиток загальнолюдських ціннісних пріоритетів.

У будь-якому випадку компоненти освітнього простору представляються певними накопиченнями, кожне з яких здатне формувати власну структуру, в рамках якої вирішуються освітні завдання: формуються особливості навчання, виховання, розвитку, педагогічних відносин тощо. Подібна думка висловлена в міркуваннях І. Смирнова з приводу сучасної

організації менеджменту освіти: «Освітній простір не може бути побудовано без урахування загального, особливого і одиничного як у змісті, так і в структурі управління різними рівнями освіти. Воно вимагає наявності для кожного з них своєї інфраструктури» (Сатир, 2000., с.86).

Кожен із компонентів освітнього простору представлений складною і змінною, а тому нестабільної (відкритої) структури. Відповідно, варіативність у ланці одного з компонентів призводить до зміни всієї компонентної ланцюга: просторово-освітній взаємовідношення на рівні учень - учитель впливає на специфіку освітнього простору класу, останній - на простір школи, відмінності простору окремого регіону – на загальне освітнього простору країни і т. д.

З іншого боку, зв'язки між ланками структури освітнього простору можуть бути невираженими: у різних суб'єктах реалізується різний освітній простір. Так, велику роль можуть грати потенціали навчальних закладів, до того ж, тісні зв'язки між ними далеко не обов'язкові, хоча всі вони інтегровані в єдиний освітній простір.

Відповідно, компоненти освітнього простору формують цілий комплекс ознак і явищ, орієнтуючись при цьому на виконання своєї ролі в навчальному процесі.

1.2 Сім'я як соціальний інститут освітнього простору

Зараз суспільні відносини в Україні частиною яких є безперечно і сімейні відносини, відчувають певну трансформацію під впливом політичних, соціально-економічних та інших змін. Звичайно глобальної перебудови в сфері сімейних відносин не відбулося. Однак багато інститутів, так би мовити, «відреагували» на умови, пристосувавшись, навіть на законодавчому рівні, до реалій життя. І в першу чергу, такі зміни торкнулися інституту сім'ї.

Процес «розмивання» системи норм поведінки в сфері шлюбу і сім'ї, зміна уявлень про зміст сімейних прав і обов'язків в основному в середовищі молоді, тобто серед можливих батьків і матерів, так чи інакше вплинуло на класичну форму шлюбу і сім'ї, зумовили широке поширення такої форми співжиття, як створення сім'ї без реєстрації шлюбу. Крім того, вже тривалий час фахівці звертають увагу на такий фактор як відділення від сім'ї, від батьківства – усвідомлене народження дитини без батька, або розлучення батьків.

Розглядаючи сім'ю як певного соціального інституту, слід зазначити, що єдиного для всіх галузей науки і законодавства формулювання поняття сім'ї немає. Спірною є і сама необхідність цього, оскільки критерії, що характеризують сімейний союз досить різноманітні. Досить різні і практичні умови відділення даної сім'ї в конкретних випадках.

Разом з тим природа самої сім'ї надзвичайно складна і багатогранна. Тому одне визначення не може найбільш повно і найбільш точно відтворити і розкрити її сутність. Визначення фіксують лише найбільш загальне і суттєве в предметі дослідження.

Різнобічні дослідження сім'ї, її функцій, ролі і значення дозволили вченим сформулювати ряд часто досить полярних висновків, проте в одному, думка більшості співпало – справедливої оцінки важливості для суспільства

сімейних зв'язків, які виступають необхідною рушійною силою і стимулом цивілізації (Корольов, 1978, с.4).

Слід зауважити, що спроба законодавчого закріплення поняття сім'ї була зроблена нині чинним Сімейним кодексом. Однак юридично чітким і таким, що розкриває сутність цього інституту, наведене поняття важко назвати.

Вимоги, що пред'являються до сім'ї знаходяться як в межах дії правових норм, так і в значній мірі охоплюються моральними правилами. Тому можна говорити не про поняття сім'ї, а тільки про загальні риси, як ототожнюють поняття сім'ї викладені в ст. 3 СК, згідно з якою: сім'я - є первинним та основним осередком суспільства; сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і не суперечать моральним засадам суспільства.

Таким чином, наведене в Сімейному кодексі поняття сім'ї визначає загальні риси цього соціального інституту, побічно називаючи суб'єктний склад її учасників, підстави виникнення та інші ознаки (спільне проживання, спільний побут, взаємні права і обов'язки). Звісно ж, що ці ознаки є визначальними для можливості правової оцінки певного об'єднання осіб в сім'ї з точки зору охорони і захисту прав і інтересів її членів зокрема, і як об'єкта державно-правового регулювання в цілому.

Нами вже підкреслювалося, що пильна увага до питань про сутність і значення сім'ї обумовлюється важливістю її соціальних функцій. Відповідно до ст. 51 Конституції України та ст. 5 Сімейного кодексу України, сім'я перебуває під захистом держави. Саме тому останнім часом в нашій країні спостерігаються певні позитивні зрушення в сфері правової охорони сім'ї. Ми не ставимо завдання розкривати зміст правової охорони сім'ї. Лише зазначимо, що вона включає в себе цілеспрямоване комплекс різнобічних дій держави економічного, правового і соціального порядку, які зводяться до

створення умов, необхідних для формування і нормального, стабільного існування сім'ї, охорони її від негативних явищ і процесів. Для цього прийнятий цілий ряд законодавчих актів, які покликані захистити особисті, майнові, трудові та інші права членів сім'ї.

Зрозуміло, що прийняття закону ще не означає, що він неухильно виконується. Разом з тим, це вже свідчить, що такий важливий для життєдіяльності будь-якого суспільства осередок як сім'я, перебуває в полі зору відповідних державних установ.

Торкаючись питання про виконання завдання, що стоїть перед державою - забезпечення сприятливих соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для стабільного існування і розвитку сім'ї, поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства, дозволимо собі перефразувати вислів відомого кримінолога Г . Миньковського, який відзначав, що «порядок в суспільстві буде тільки тоді, коли наведемо його в сім'ї» (Сейко, 2002, с. 8).

В умовах нашого часу варто сказати так: порядок в сім'ї (в сфері сімейних відносин в цілому) буде тоді, коли буде порядок в державі.

Належне функціонування сім'ї як соціального інституту є вкрай необхідним для суспільства тому, що саме тут відбувається соціалізація дитини. Соціалізація визначається як процес входження людини в соціальне середовище, його адаптація до умов життя в даному суспільстві (Міньковський, 1987, с. 42). Сім'я є першим і єдиним на певному етапі формування особистості інститутом соціалізації. І в цьому сенсі ми солідарні з А. Сахаровим, який підкреслював, що «протягом певного періоду життя, причому досить відповідального періоду становлення свідомості, волі і характеру, саме сім'ї належить в процесі виховання основна, провідна роль» (Міньковський, 1987, с. 61).

Сім'я – це той мікроколектив, в якому дитина набуває перший досвід людських контактів, де, спостерігаючи за оточенням, він засвоює норми і правила поведінки, і через брак життєвого досвіду робить висновок, що все,

що відбувається в родині повторюється в суспільстві в цілому, приймаючи сім'ю за модель всього суспільства (Міньковський, 1987, с. 9).

Особливо важливе значення для виховання моральних якостей дітей має особистий приклад батьків. Батько і мати – найближчі і найбільш переконливі зразки, за якими людина, зростає перевіряє і будує свою поведінку. Дитина дуже уважна і чутлива до всього, що йому доводиться спостерігати, з чим доводиться стикатися в сім'ї – першою і головною ниві життєвих вражень.

Сім'я є тим фундаментом, на якому закладаються основи виховання і формується особистість майбутнього члена суспільства, де дитина знайомиться з правилами та нормами поведінки, відносинами між людьми, засвоює перші життєві уроки. Вся атмосфера життя в рідному домі, моральний, культурний, освітній рівень батьків, їх ставлення до праці, життєві плани, взаємини надають на дитини неабиякий вплив. Тобто на виховний потенціал сім'ї впливають всі ті фактори, які сприяють всебічному розвитку дітей (Міньковський, 1987, с.91).

Саме в родині дитина отримує перші уявлення про добро і зло, в сім'ї формується його характер, звички, ставлення до людей. Перш за все батьки подають дитині приклад хорошої і поганої моделі поведінки: їхнє ставлення до життя, до суспільних інтересів сприймається дитиною як норма поведінки. Словом, вся обстановка сімейному житті, все без винятку його прояви, впливають на дітей і підлітків, які ростуть в цій родині.

Саме сім'я закладає фундамент, спираючись на який дитина вибірково сприймає, засвоює або відкидає соціальну інформацію в якості керівництва до дії. Сімейний вплив на дітей є унікальним за інтенсивністю та результативністю, оскільки воно здійснюється безперервно, одночасно, охоплює всі сторони особистості, що формується, триває протягом багатьох років, засноване на сталості контактів і – що дуже важливо – на емоційних відносинах дітей і батьків між собою.

Не можна не визнати, що в цих випадках мова йде не тільки про природні почуття любові і довіри, а й про відчуття дитиною своєї безпеки, захищеності, можливості ділитися переживаннями, отримувати допомогу. Так само не можна не погодитися, що сім'я – основне середовище проживання і життєдіяльності дітей в ранній період життя, і багато в чому зберігає цю рису в підлітковий період.

В процесі сімейного спілкування передається життєвий досвід старших поколінь, рівень культури почуттів і поведінки. Ми знову солідарні з тими вченими, які підкреслюють, що:

Вплив сім'ї на дитину настільки специфічно, що йому просто неможливо підібрати еквівалент; сім'я найближче підходить до об'єкта виховання, може безпосередньо на нього впливати, оскільки володіє для цього великими можливостями (Каневський, 1983, с. 39–40).

Цінність сім'ї для суспільства стає зрозумілою, якщо розглянути функції, які вона виконує в суспільстві. Оскільки сім'я змінюється разом з суспільством, змінюються і її функції. Розглянемо головні з них.

Репродуктивна функція сім'ї (дітородна) – цілісність сексуальної потреби, що забезпечує продовження роду, і любові як вищого почуття виключає розмежування один від одного. Соціальне значення її полягає в забезпеченні біологічного відтворення суспільства, індивідуальне – в задоволенні потреби людини в дітях, особливо в сім'ях, що мають двох і більше дітей. Сприяє її зниження також невирішеність екологічних проблем, загострених Чорнобильською катастрофою.

Поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя і розвитку охорони здоров'я значно знизило смертність, радикально трансформував структуру захворювань, які викликали смерть. З цього часу потреба в постійно високій народжуваності і багатодітності, які б компенсували високу смертність, стала не такою актуальною для самозбереження людства. Пом'якшало ставлення до дошлюбних і позашлюбних стосунків, процедурам розлучення тощо. В

індивідуальних уявленнях про сім'ю починає переважати орієнтація на сексуальне партнерство, дружба, на домашню кооперацію співіснування.

Дуже важливою функцією інституту сім'ї, пов'язаної з репродуктивною функцією, є освітньо-виховна (соціалізація), яка полягає у вихованні, навчанні та догляді за дітьми, їх соціальний захист. Її реалізація відбувається через цілеспрямований вплив на людину з метою формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок, установок, цінностей, прищеплення відповідних зразків і норм поведінки, підтримання культурної безперервності суспільства, задоволення потреб у батьківстві та самореалізації в дітях.

Вона включає в себе передачі дорослими членами сім'ї (матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї) дітям накопиченого досвіду, формування у них поглядів на життя, моральних, правових та етичних норм і правил поведінки, загальної культури, громадської та пізнавальної активності, прищеплення почуття громадянства.

Виховна функція сім'ї тісно пов'язана з функцією організації сімейного дозвілля. Ефективність реалізації визначається, по-перше, наявністю і постійним збільшенням вільного часу, по-друге, подальший розвиток сучасної індустрії дозвілля по-третє, вмілим і продуманим вибором засобів і форм використання вільного часу.

Дозвільна (рекреаційна) (лат. *Recreatio* – відновлення). функція пов'язана з відпочинком, організацією дозвілля, турботою про здоров'я і благополуччя членів сім'ї. Ця функція сучасної сім'ї є однією з найважливіших і набуває все більшого значення. Громадське життя вимагає інтенсивного витрачання фізичних і психічних сил, і людина повинна знаходити відпочинок в колі сім'ї: духовне спілкування, емоційна стабілізація, організація дозвілля – все це може дати сім'я.

Наукові дискусії ведуться навколо питань про суть і місце вільного часу особистості, зокрема, про те, як повинні вільний час співвідноситися з

годинником роботи і побутових справ, дозвіллям і відпочинком індивіда в сім'ї.

Вільний час і дозвілля кожного члена сім'ї як сфери індивідуального побуту співвідносяться як частина і ціле. Особливості сімейного дозвілля пов'язують із заняттями переважно розважального характеру на рівні пасивних форм відпочинку (сімейні застілля, телебачення, відео, Інтернет, преса і т.д.).

Сімейне дозвілля не може ефективно виконувати свої основні функції без залучення до засобів культури і мистецтва. Художня література, театр, кіно, образотворче мистецтво, музика надають великих можливостей для збагачення духовного світу родини. Однак значна частина сімей досить рідко звертається до культурно-дозвільної діяльності, пов'язаної з мистецтвом, майже половина населення країни не буває в театрі, 3/4 – на виставках, в музеях, на концертах класичної музики.

Значну диспропорцію в способах залучення до культурних цінностей певної міри можна пояснити широким поширенням засобів масової комунікації. Збільшення кількості передач теле-, відеофільмів дещо знизили потребу в читанні, а використання аудіопродукції зменшило потребу сім'ї в домашньому співі, відвідуванні театрів, концертів. Для більшості сімей характерна саме пасивна участь у культурному житті, переважання позиції споживання духовних цінностей, а не їх творця. Зрушень в структурі дозвілля населення можна досягти, якщо сім'я буде сприяти поширенню активних форм дозвілля, і, перш за все, різних видів самодіяльної творчості.

Сімейне дозвілля є сферою знімання сімейної напруги, направлення на спілкування з близькими людьми, духовної релаксації людини, зміцнення сімейного колективу. Сім'я є тим соціальним центром, де діти отримують свої перші життєві уроки і долучаються не тільки до культури, а й до створення, формування, виховання дозвільної культурної особистості.

Духовно-емоційна функція, або функція духовного спілкування, сприяє розвитку особистостей членів сім'ї, духовному взаємозбагаченню; забезпечує

розвиток особистісних якостей членів сім'ї, здійснює емоційну стабілізацію індивідів і їх психологічну терапію, психологічний захист, надає емоційну підтримку.

Ця функція створює умови для спільного відпочинку і одночасно виконує соціальний контроль у цій сфері.

Не менш важливою для життєдіяльності сім'ї є господарсько-економічна функція, яка включає в себе харчування сім'ї, придбання і утримання домашнього майна, одягу, взуття, благоустрій житла, створення домашнього затишку, організацію життя і побуту сім'ї, формування і витрачання сімейного бюджету.

Економічна функція спочатку була головною функцією сім'ї, оскільки виступала економічним осередком суспільства, а процеси виробництва концентрувалися переважно саме в сім'ї. Сім'я селянина чи ремісника володіла власними засобами виробництва, мала внутрішній поділ праці і поставляла на ринок вже готову продукцію. Навіть податки тривалий час стягувалися не з окремої людини, а з сім'ї.

У позаминулому столітті в Українському селі майже не було неповних сімей, адже економічні умови сільського життя вимагали існування повної сім'ї з якомога більшою кількістю робочих рук. Якщо сільська сім'я була неповною, в ній порушувався поділ праці і вона виробляла продукції менше, ніж інші сім'ї.

Поступово виробництво відокремлювалося від сім'ї, і роль цієї функції знижувалася, але в нашому суспільстві не зійшла нанівець. Розвиток фермерства, сімейного бізнесу веде до підйому ролі сім'ї як виробничого центру. У сільській же місцевості ця функція ніколи не втрачала свого значення.

Зміст господарсько-побутової функції полягає в тому, що, незважаючи на всі зусилля суспільства, основний тягар організації лікування, харчування, санітарно-гігієнічного та інших видів побутового обслуговування, підтримки фізичного здоров'я, догляду за дітьми майже завжди лежить на сім'ї.

Економічна і господарсько-побутова функції сприяють підтримці фізичного здоров'я членів суспільства, економічному утримання неповнолітніх і непрацездатних, догляду за дітьми, надання та отримання господарсько-побутових послуг.

Серед негативних факторів, найбільш ускладнюють життя сімей в останні роки, на перше місце виходить матеріальне неблагополуччя. Тотальне зuboжіння населення унеможлиблює реалізацію господарсько-побутової функції сім'ї. Оскільки мінімальна зарплата нижче прожиткового мінімуму, сім'ї не вистачає грошей навіть на найнеобхідніше. Такі сім'ї не можуть задовольнити свої побутові потреби, зокрема, забезпечити дітям належне культурний розвиток, відпочинок, оздоровлення, лікування тощо.

Можливості забезпечення матеріальних і господарсько-побутових умов життєдіяльності членів сім'ї також обмежені, оскільки держава, по-перше, практично повністю перевело на сім'ю всі аспекти (матеріальні, організаційні тощо) рішення матеріально-побутових проблем взагалі, включаючи турботу про старих, хворих, непрацездатних, і, по-друге, не завжди виконує навіть своїх безпосередніх обов'язків щодо своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, матеріальної допомоги (не кажучи вже про мізерні розміри цих виплат).

Ускладнення виконання сім'єю господарсько-побутової функції полягає ще і в тому, що зараз більшість сімей відмовилася від послуг пральні, хімчистки та інших комунально-побутових установ, полегшували ведення домашнього господарства, вивільняючи час для відпочинку, спілкування з дітьми, друзями, культурно-дозвільної діяльності.

Перевантаження членів сім'ї (переважно жінок) домашньою роботою призводить до їх фізичного виснаження і психологічного дискомфорту, що, в свою чергу, негативно впливає на можливість реалізації інших функцій сім'ї. У більшості сімей чоловіки взяли на себе значну частину домашньої роботи. Їх можна побачити і по дорозі в дитсадок, в магазин, на батьківських зборах, на кухні. Однак, як і раніше, основний тягар лягає на плечі жінки.

Важливою функцією сім'ї є первинний соціальний контроль, адже сім'я здійснює первинну моральну регламентацію поведінки людини в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності і зобов'язань у відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, старшим і середнім поколіннями, формує і підтримує моральні і правові санкції за неналежну поведінку і порушення моральних взаємин між членами сім'ї.

Фундаментальне значення сім'ї здавна складалася в її посередницької функції, яка з'єднувала окрему людину із соціальною структурою суспільства.

Так тривало аж до XX століття. Однак поступове відокремлення, диференціація і спеціалізація діяльності соціальних інститутів почали процес ослаблення посередницької ролі сім'ї, звуження кола її функцій. Це було обумовлено частковим співучастю в реалізації сімейних функцій, перехопленням їх іншими соціальними інститутами, переміщенням за межі сім'ї важливих видів діяльності, які традиційно їй належали.

Сім'я перестала бути виробничим осередком, її члени часто харчуються поза домом, все частіше вдаються до сфери послуг, значну відповідальність за виховання дітей взяв на себе соціальний інститут освіти. Помітний вплив на дезорганізацію сім'ї промислове машинне виробництво, усунувши сімейне виробництво і залучаючи членів сім'ї в сферу найманої праці. Цим було завершено руйнування посередницької ролі сім'ї.

Серйозним фактором у збереженні і зміцненні сім'ї може бути повернення їй функцій, які вона втратила, особливо виробничої. Поширення надомної праці може викликати певні зміни в способі життя сучасної людини, системі поділу праці, своєрідну гуманізацію сім'ї та сімейних відносин.

Ідеалом може стати сім'я, де будуть краще сприймати досвід старших поколінь, сімейні традиції. Повернення виробничої функції може сприяти, крім економічного ефекту, вирішенню багатьох соціальних проблем - об'єднанню сім'ї у трудовій діяльності, залученню дітей до роботи на

конкретному прикладі батьків, розвитку розширеної сім'ї, прищеплення членам сім'ї таких позитивних якостей як доброта, прагнення допомогти один одному і тому подібне.

У даний час розвиток виробничої функції сім'ї буде відбуватися суперечливо, в неоднозначних умовах, в сім'ях різного типу - міських, сільських, малодітних, багатодітних, різної соціального статусу. Існує загроза формування занадто вузькою внутрішньосімейної корпоративності. Але повернення в сім'ї виробничих функцій сприятиме оптимізації сімейних відносин, задоволення різноманітних потреб сім'ї, людини, суспільства.

У науковий обіг увійшли і набувають поширення, крім основних, і додаткові функції, зокрема: регенеративна (лат. *Regeneratio* – відродження, відновлення) – успадкування статусу, прізвища, майна, соціального становища, передачу сімейних цінностей.

Ця функція в даний час набуває особливого значення, так як розподіл спадщини батьків часто стає причиною для погіршення взаємин дітей і інших членів сім'ї; соціально-статусна – надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури; психотерапевтична - задоволення потреби в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті; феліцітологічна – прагнення до особистого щастя.

Ці функції сучасної сім'ї є узагальненими. Їх існування зовсім не означає виконання конкретної сім'єю кожної з них. До того ж інститут сім'ї постійно змінюється, що обумовлено розвитком суспільства і, отже, зміною суспільних потреб. На систему конкретних цінностей, норм, санкцій і на їх взаємозв'язок з сімейною поведінкою на різних стадіях розвитку сім'ї істотно впливають соціально-економічні, ідеологічні, історичні фактори.

Зрозуміло, що всі функції сім'ї тісно пов'язані, але співвідношення їх і вагомість в суспільному житті в різні часи були різними. Сама ж потреба в існуванні сім'ї для нормального функціонування суспільства і є причиною того, що не завжди людина вступав шлюб за власним бажанням. Протягом тисячоліть суспільство або держава спонукало людей до цього. Норми,

традиції, батьки, закони, громадська думка, економічні обставини вимагали від людини робити це в певному віці, при певних обставинах, з певними партнерами.

Однак було б неправильно вважати, що тільки тиск з боку суспільства приводило до утворення сім'ї. Кожна людина в усі часи сама прагнув до цього.

Причина в тому, що людина, як правило, одружується для задоволення власних потреб, а саме: потреби в дітях, в батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні; в отриманні господарсько-побутових послуг подружжям один від одного; в духовному спілкуванні; отриманні індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки; потреби в соціальному просуванні; в спільне проведення дозвілля; фізіологічних, сексуальних потреб тощо.

Отже, люди створюють сім'ю для задоволення не окремих, а комплексу важливих в особистому житті потреб. Деякими з них можна обмежитися і поза сім'єю, але саме в ній їх виконують найбільш прийнятним для людини шляхом.

Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні викликає складності у виконанні сім'єю своїх функцій. Значна частина сімей не змогла адаптуватися до нових соціальних і економічних умов, через що у людей накопичується емоційне напруження, роздратування і злість. Це є небезпечним для суспільства, оскільки існує безпосередній зв'язок між сімейним неблагополуччям і тенденціями зростання протиправної поведінки дітей та підлітків.

Але в той же час сім'я залишається головною соціальним інститутом, де формуються і розвиваються соціально значущі цінності і установки особистості, де відбувається виховання підростаючого покоління.

За результатами досліджень, проведених в розділі 1 «Освітній простір, як елемент соціокультурного простору», можемо прийти до наступних висновків:

1. Освітній простір має такі властивості:

- потенціал свободи особистості, існування різних освітніх траєкторій;
- єдині юридичні межі;
- багатофункціональність;
- багатопрофільність – надання спектра освітніх послуг, диференційованих за змістом;
- варіативність та інтегрованість форм взаємодії суб'єктів, установ;
- дискретна і безперервна (тимчасова безперервність – наявність традицій, перспектив, програм);
- просторова протяжність (ОП району, міста, регіону, країни);
- доступність – різноманітні способи задоволення освітніх потреб;
- динамічність;
- структурованість – мережа освітніх установ;
- неоднорідність, пов'язана з історичним створенням часу розвитку людства, централізованого освіти і культури;
- ієрархічність;
- рухливість кордонів ОП;
- • єдність функціональних зв'язків, відносин між освітніми інституціями;
- • інноваційний потенціал;
- • культурні характеристики ОП як простору «культури освіти»;
- • відкритість – включення ОП в інші соціальні простору. В освітньої стратегії і політиці європейських держав дотримуються наступних імперативів: розширення прав і свобод громадян у сфері освіти;
- • підвищення ролі держави в управлінні системою освіти;
- збереження національних традицій в умовах інтеграції освітніх процесів;
- • підвищення соціального і економічного статусу педагогічного персоналу;

- • розвиток і стимулювання зв'язків між освітою, наукою, культурою і економікою.

Крім того, освітній простір завжди має бути надмірним і різноманітним, тому що саме ця його риса забезпечує вільний розвиток особистості.

2. Освітній простір виступає важливою частиною буття суспільства. Виявлення та облік всіх його компонентів дозволяє значно ефективніше здійснювати пошуки основних напрямків вдосконалення сучасних освітніх систем.

3. Модель освітнього простору, яка формується з трьох компонентів: просторово-семантичного, комунікаційно-організаційного та змістовно-методичного.

4. Питання про виховну роль сім'ї завжди були актуальними для суспільства, незважаючи на пануючу ідеологію того чи іншого періоду його розвитку. Роль сім'ї у вихованні дітей величезна, і сімейне батьківське виховання не можна замінити ніякими формами державного, громадського виховання. Нормальна, благополучна сім'я (рідна чи прийомна):

- • може стати для дитини носієм неповторною близькості (емоційної, духовної) батьків і дитини;
- • має можливості постійно, інтенсивно, свідомо і в звичайному природному режимі впливати на дітей;
- • приваблює дітей до вирішення сімейних питань, робить їх повноправними членами сім'ї, своєрідними партнерами;
- • формує характер дитини, з максимальним урахуванням моральних, культурних і правових цінностей суспільства;
- формування характеру дитини, з максимальним урахуванням моральних, культурних і правових цінностей суспільства;
- надати дитині позитивний досвід спілкування, позитивне уявлення про взаємини статей, про майбутнє сімейне життя;

- прищеплює дітям справжні цінності, формує відкриту орієнтацію;
- є засобом захисту від негативних факторів ззовні.

5. З плином часу відбуваються зміни у функціях сім'ї. У сучасній сім'ї порівняно з попереднім поколінням якісно змінилася функція первинного соціального контролю. Підвищився рівень терпимості до порушення норм поведінки в межах шлюбно-сімейних відносин (до подружніх зрад, народження позашлюбних дітей тощо). Розлучення перестає розглядатися як аномалія подружніх взаємин. Якісних змін зазнавали й інші функції сім'ї – освітньо-виховна, духовно-емоційна, виробнича, що вимагає окремих досліджень.

РОЗДІЛ 2 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ І АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ СІМ'Ї ЯК КОМПОНЕНТУ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

2.1 Українська сім'я в контексті освітнього простору

У Законі України «Про охорону дитинства» зазначається, що «сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього» (Закон України «Про охорону дитинства», 2001 р.).

Сьогодні маємо проблемну ситуацію в зазначеному контексті, суть якої полягає у тому, що, з одного боку, суспільство потребує відтворення не тільки фізично та інтелектуально розвинутого, а й соціально спрямованого молодого покоління, а з іншого, зростає кількість сімей, які не можуть репродукувати це замовлення (Кравченко, 2006, с. 24-25).

Численні дослідження показують, що сімейні конфлікти між батьками, батьками і дітьми, застосування фізичних покарань, нерозуміння батьками дітей, брак батьківської уваги, підтримки дитини, – все це стає причин ой того, що процес становлення особистості підлітка проходить важче, ніж зазвичай (Балакірєв, Бондар, Артюх, 2011, с.25).

В останні роки все більше стали проявлятися ознаки кризи української родини як педагогічної системи. Зростає число неблагополучних, конфліктних сімей, а отже, їх розпад. Значно поширилися такі явища, як соціальне сирітство, бездоглядність, безпритульність дітей Жаровцева (2007). Так, за даними перепису 2012 року, в Україні проживає понад 103 тис. Дітей-сиріт, з них 30 тис., Або 29%, знаходяться в інтернатах.

За даними програми "Діти України", в 1996 році було 90 тис. Дітей-сиріт, тобто в порівнянні з 1996 р .. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зросла на 13 000. З огляду на загальну

кількість дітей (10800000.), Діти-сироти становлять близько 1%. При цьому серед усиновителів кількість українських громадян постійно зменшується. Так, кількість усиновлених українських дітей становить 2043 дитини (2000), Однак в 2012 р кількість усиновлених дітей становила всього 1760 осіб.

Громадяни України проявляють бажання всиновлювати дітей тільки з хорошим станом здоров'я. Однак, серед дітей, позбавлених піклування, за даними досліджень Інституту охорони здоров'я дітей і підлітків АМН України, переважають хворі діти з асоціальних сімей, які потребують медичної та соціально-психологічної реабілітації Шкуркіна (2006).

Крім того, зараз все частіше спостерігається зростання девіантної поведінки серед молоді, збільшення кількості малолітніх правопорушників і злочинців. В результаті тривалого ігнорування народного сімейного досвіду виховання, переданого від батьків до дітей, втрачено багато цінностей, століттями вважалися основою національного виховання. Особливої уваги потребують неблагополучні сім'ї, кількість яких зросла вдвічі (у 2006 р .. – 6,366 сімей, в 2009 р .. – 12,141 сім'я).

Практика показує, що більшість сімей відчують значні труднощі у вихованні дітей: батьки визнають недостатність своїх психолого-педагогічних знань, труднощі в спілкуванні з дітьми, необхідність в спеціалізованій професійній допомозі, свою нестриманість, батьківський авторитаризм, що призводить до неповаги особистості дитини, постійним сімейних конфліктів (Жаровцева, 2007).

Трансформації інституту сім'ї є ознакою сучасного етапу суспільного розвитку. За даними Т. В. Буленко поширеними тенденціями розвитку сучасної сім'ї в Україні є наступні:

- порушення механізму адаптації сім'ї до динамічних процесів в суспільстві;
- ослаблення захисної функції сім'ї (як матеріальної, так і психологічної)
- структурно-функціональна трансформація сім'ї через невизначеність або суперечливості сімейних ролей;

- зниження значення сім'ї в системі життєвих цінностей особистості з подальшою переорієнтацією значної частини молоді на позашлюбні стосунки або повторний шлюб;
- погіршення відносин між батьками і дітьми, обумовлене невідповідністю і закостенілість батьківських норм;
- стійка орієнтація подружжя на малодітну сім'ю;
- загострення протиріч між партнерами в орієнтації сім'ї на демократичний (з боку жінок) або патріархальний (з боку чоловіків) розвиток;
- дисфункціональний розвиток сім'ї, ознаками якого є: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість сімейних норм, маніпуляція партнером, дітьми, ігнорування потреб, почуттів членів сім'ї, конфліктна взаємодія;
- ускладнення сімейної адаптації молодого подружжя в результаті неадекватних дошлюбних очікувань, завищених вимог до партнера; нестабільність життєвих планів в умовах економічної нестабільності.

Тобто, сучасна українська сім'я характеризується значними структурними та змістовними трансформаціями, які викликають зміну її функціонування як системи. Глибоке вивчення цих трансформацій та їх наслідків є одним з перспективних, маловивчених напрямів психологічних досліджень сім'ї.

З плином часу відбуваються зміни у функціях сім'ї: одні втрачаються, інші з'являються відповідно до нових соціальних умов і правил. В сучасній українській родині в порівнянні з попередніми поколіннями якісно змінилася функція первинного соціального контролю. Підвищився рівень терпимості до порушення норм поведінки в межах сімейних відносин (до подружніх зрад, народження позашлюбних дітей і т.п.). Розлучення перестає розглядатися як аномалія подружніх взаємин.

Також цікавим і перспективним, на нашу думку, є напрямок досліджень етнокультурних та етнопсихологічних особливостей української родини в контексті освітнього простору, етногенезу цих особливостей. Так, серед особливостей східнослов'янської родини, багато з яких є типовими і для українських сімей, дослідники виділяють зокрема такі:

- сім'я, як правило, є не нуклеарною, а таж включаючою три покоління;
- матеріальна і моральна залежність членів сім'ї один від одного дуже велика;
- межі сімейної системи мають деякі особливості;
- як правило, вони не адекватні вимогам оптимальної організації;
- часто все вказане вище призводить до явища злитості, сплутаність сімейних ролей, невиразного поділу функцій, необхідності увесь час домовлятися і неможливості домовитися надовго, заміщення, коли кожен в родині може функціонально бути кожним і одночасно ніким.

Для сучасної української сім'ї, як і для суспільства в цілому, характерна певна ціннісна дезорієнтація, коли духовні цінності і ідеали підміняються тимчасовими прагненнями, духовні устремління – волею і бажанням досягти успіху за всяку ціну. Це негативно позначається на духовному здоров'ї молоді та виливається в депресії, неврози, суїциди.

Модернізації піддається українська сім'я також і в гендерному аспекті. Очевидно, напрямок цього процесу - від патріархальної сім'ї до партнерської. Але це складний і неоднозначний процес. Для гендерних відносин всередині української сім'ї характерні як сучасні (їх часто називають західними), так і традиційно патріархальні цінності.

Як вже визначалося раніше, провідником соціалізаційних процесів виступає сім'я. Закладені в ранньому дитинстві (при взаємодії дитини з батьками) цінності, норми, уявлення багато в чому визначають життєвий шлях, формують громадську позицію, соціальну компетентність особистості. Сучасна українська сім'я поставлена в досить жорсткі умови виживання. Різке погіршення матеріального становища сім'ї, нестабільність соціально-

економічної сфери є причинами зростання кількості неблагополучних сімей в українському соціумі.

На сьогоднішній день близько 90000 сімей з різних причин не виконують з освітню функцію щодо власних дітей. Кількість цих сімей неухильно зростає, про що красномовно свідчить наступна цифра: у 1997 р Кількість соціально неблагополучних сімей становила лише 20,7 тис., А в 2004 р Вона виросла майже в п'ять разів. У багатьох випадках діти в таких сім'ях потребують захисту від власних батьків.

Неповнолітні з неблагополучних сімей схильні брати за еталон спосіб життя і поведінку, які спостерігаються будинку. Відхилення від соціально адекватної поведінки проявляється вже в підлітковому віці. Діти з вищезгаданої категорії сімей переважно сприймаються як важковиховувані, соціально запущені.

Дослідження показують, що 90–97% правопорушників – вихідці з неблагополучних сімей. Внаслідок занедбаності діти в абсолютній більшості стають важковиховуваних з раннього дитинства.

У загально соціальному плані значимість соціалізації в неблагополучних сім'ях визначається як формуванням ними девіантної поведінки власних дітей, так і негативним впливом на оточуючих неповнолітніх, які перебувають з ними у безпосередньому контакті за місцем проживання, навчання.

Проблемна ситуація полягає в тому, що, з одного боку, суспільство потребує відтворенні не лише фізично та інтелектуально розвинутого, а й соціально спрямованого молодого покоління, а, з іншого боку, зростає кількість сімей, які в силу своєї дисфункціональності не здатні репродукувати його.

Кожна культура породжує певну нормативну модель сім'ї, сімейних відносин. Розглядаючи українську модель сім'ї, ми можемо виділити наступні властивості:

- модель християнської сім'ї є класичним варіантом Дітоцентрична сім'ї, втіленої в традиційній українській родині;

- українські батьки з малих років прищеплюють дитині: релігійність, дотримання норм християнської моралі; гуманність; працьовитість; патріотизм, високі риси громадянства; високоморальних, засновану на інтеріоризації соціальних норм, ідеалів, сімейних цінностей; гармонійний фізичний розвиток; високу екологічну культуру, гармонійність відносин з природою;

- для української сім'ї характерні традиції позитивних соціалізаційних потоків, соціальний феномен дитячої депривації для традицій виховання практично винятковий. Він обумовлювався переважно об'єктивними мікрофакторами і, лише в рідкісних випадках, суб'єктивними макро факторами порушення функціонального впливу сім'ї на дитину (неповна сім'я, нездоровий спосіб життя батьків, брак батьківської уваги);

- в силу таких мегафакторів як глобалізація; індивідуалізація життєвих стилів, поширення субкультур; усупільнення соціалізаційної діяльності молодих поколінь призводить до суттєвих трансформацій соціального інституту української сім'ї. Макрофактори українського суспільства також в основному приводять до втрати стабільності сімейної системи, руйнування її рольової структури, міжособистісних конфліктів, а також до конфліктів між поколіннями, що обумовлено появою ризиків у сфері сімейної соціалізації: ризик негативного демографічного відтворення, ризик Фальшстарт, стратифікаційних ризики, ризики маргіналізації і віктимізації. (Махмадамінова, 2006);

- відбувається соціальна атрофія інституту сім'ї, викликаної як мега-, Макрофактори, так і трансформацією життєвого простору особистості, зміщенням пріоритетів в сторону зайнятості або дозвільної сфери;

- сучасна українська сім'я, на відміну від традиційної існує більшою мірою як соціальна група з певними функціональними особливостями соціального інституту;

– більшість батьків уникають розмов зі своїми дітьми в контексті статевого виховання, а не прищеплюють їм навички здорового способу життя (навпаки, часто власним негативним прикладом долучають до паління і вживання алкогольних напоїв), мало часу присвячують спільне проведення часу, ігор (в тому числі рухливим іграм).

Актуальною проблемою українських сімей в контексті ОП є те, що в сучасних сім'ях досить часто спостерігається насильство над дітьми. Так, за даними дослідження «Становище дітей в Україні», проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, 43% опитаних неповнолітніх підтвердили наявність в нашій країні жорстокого ставлення до дітей, ще 39% респондентів з різних причин не відповіли на питання з проблеми жорстокості.

Згідно з результатами, отриманими Державним комітетом України у справах сім'ї та молоді, 33,442 неповнолітніх з 52,599 досліджуваних сімей, потребують соціально-правовий захист. Також дуже висока смертність дітей до 18 років.

Слід зазначити, що сьогодні в Україні налічується понад 50 тис. Дітей, які залишились без догляду батьків, 90% дітей, які втекли з дому, хоча мають батьків, але не можуть терпіти негативного ставлення до себе в сім'ї. Фахівці довели, що найчастіше конфлікти в сімейному середовищі відбуваються саме між подружжям, а також між батьками і дітьми. Кожної третьої дитини б'ють в родині дуже часто, кожного десятого – постійно, кожного п'ятого ображають і принижують (Щербак, 2006).

Таким чином, сучасна українська сім'я, пристосовуючись до економічних, соціальних і культурних змін в країні, в повній мірі не реалізує своїх головних функцій, перш за все освітню. Зростання психологічної напруги, збільшення кількості стресових ситуацій деструктивно впливають на зміст і характер батьківсько-дитячих взаємин. Відсутність системності і послідовності в сімейному вихованні призводить до неповноцінного

спілкування дорослих і дітей, його змістовного збіднення, нехтування нормами моралі (Сіданіч, 2004 с.1).

У свою чергу, підлітки, які не знаходять взаєморозуміння з близькими в родині, дуже часто набувають агресивні форми поведінки. І стан дитини в таких сім'ях, як правило, важке і тягне за собою спотворення процесу розвитку особистості (Бовт, 1999, с. 19).

Вітчизняна вчена Л. Буніна зазначає, що необхідною умовою повноцінного розвитку дитини в сім'ї є відповідна підготовка батьків, засвоєння ними певних наукових знань з педагогіки, психології, фізіології та інших суміжних наук, а також формування у них навичок і умінь використовувати набуті знання в повсякденному житті (Буніна, 2005, с.11). Подібний позиції дотримується вітчизняний вчений Т. Жаровцева, яка відзначає, що причинами неблагополучного стану дітей в сім'ї є: низький рівень педагогічної культури батьків, їх педагогічна невідповідність, відсутність педагогічних здібностей, елементів педагогічної майстерності та інтересу до виховної діяльності; особистісна виховна невпевненість батьків, визначає зниження рівня вимог в Семне (Жаровцева, 2007).

Повністю згодні з Т. Кравченко (2005, с. 26), яка зазначає, що вирішення зазначених вище проблем може сприяти введення співпраці з батьками учнів в обов'язки педагогічних колективів загальноосвітніх навчальних закладів. При цьому, на думку автора статті «Взаємодія сім'ї – проблема сучасності», налагодження системи роботи школи з батьками має здійснюватися, як обов'язкова умова її вдосконалення.

Теоретично така робота передбачена педагогічною наукою і організацією роботи педагогічного колективу в загальноосвітніх навчальних закладах в позакласний час. На практиці ж не завжди можна спостерігати плідну роботу педагогів в даному напрямку. Однією з причин такого становища можна вважати невідповідність самих вчителів до роботи з батьками в контексті формування ними соціального здоров'я підлітків на якісному професійному рівні, а також порушення координації, взаємозв'язку і

наступності між сім'єю, дошкільними установами та загальноосвітньою школою (Куликова, 2000., с.2 -3).

2.2 Азербайджанська сім'я в контексті освітнього простору

Азербайджанські виховні традиції мають глибинну історію і багату педагогічну спадщину, що дозволяє нам виділити основні риси, принципи, методи азербайджанської концепції сім'ї і зрозуміти її сучасну практичну значимість.

Азербайджанська народна педагогіка з покоління в покоління відображає традиції, звичаї, обряди, ритуали, ігри, етнографічні та історичні матеріали, фольклор і визначає напрямки виховання в родині і в суспільстві.

Проблеми соціалізації особистості в системі освіти протягом десяти років є предметом дослідження гуманітарних наук. Виготський зазначає, що дитина розвивається як член суспільства і його сприйняття, свідомість, емоційний стан і мотиви поведінки формуються під впливом соціальних умов життя і виховання. Першим соціальним інститутом виховання дитини є сім'я і традиції сімейного виховання.

Сучасні педагоги і психологи Азербайджану розглядають процес соціалізації особистості в прямій залежності від традицій і досвіду, ментальних особливостей народу. Представниця сучасної наукової еліти Азербайджану М. Нурієва, досліджуючи роль соціальних умов у соціалізації особистості, обґрунтовує пряму залежність процесу формування різних соціальних навичок у підростаючого покоління від стосунків у сім'ї.

Провівши дослідження на основі методики Шеффера і Белла, вчена виділила основні аспекти та особливості соціалізації особистості, властиві сучасній азербайджанській сім'ї, які проявляються в наступному:

- у дітей в сім'ї немає достатньої свободи слова, є стереотипи, в тому числі ті, що в національному менталітеті;
- дітьми в сім'ях займаються надмірно;
- безвідносно до віку залежність від сім'ї досить висока;
- рівень конфліктності в сім'ї не дуже високий. Це має особливе значення з точки зору збереження психічного здоров'я підростаючого покоління;

- батьки прагнуть зберегти свій високий авторитет;
- в сім'ї не підтримується ідея рівності батьків і дітей, навіть в підлітковому віці батьки вважають своїх дітей ще маленькими;
- у вигляді прояви неспокою в деяких сім'ях занадто ретельно намагаються втрутитися у внутрішній світ дитини;
- рівноправність відносин визнається батьками тільки при досягненні дітьми зрілого віку при ряді умов (наприклад, створення сім'ї, наявність роботи і самостійного заробітку і т.д.).

В цілому можна сказати, що здорові сімейні відносини складають основу формування моральних цінностей у підростаючого покоління. Особливу роль тут відіграють звичаї і традиції народу, які є надбанням не просто сучасним, а мають глибокі корені, закладені в традиціях азербайджанської етнопедагогіки.

Спираючись на дослідження М. Нуриевой ми можемо бачити картину сучасної сімейної виховної практики, яка є дещо змінений, швидше за все через соціально-культурної трансформації сучасного Азербайджану. При цьому ми можемо з упевненістю стверджувати, що сімейна виховна практика азербайджанців ґрунтується на традиціях і є їх продовженням, адаптованим до сучасних умов.

У народно-педагогічній практиці азербайджанців, як і практиці інших народів сходу, притаманні традиції і звичаї, які мають сімейно-клановий характер. Хоча за радянських часів вони були видозмінені, трансформовані в нових соціальних та історичних умов, проте були збережені в серце народу, в його духовній культурі, соціально-психологічні риси азербайджанського етносу.

Традиції – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки склалися історично, передаються з покоління в покоління і часто виступають як виховні зусилля народу (Харчев, 1964 с. 44).

Для азербайджанців традиції є невід'ємною частиною, через них вони передають свій досвід, свою духовну культуру, свій характер і психологію

своїх дітей. В єдності з цим знаходяться звичаї – загальноприйняті порядки, правила, які здавна існують у громадському житті і побуті народу. На думку багатьох вчених саме народні традиції та звичаї є носіями народного досвіду, сприяють дотриманню порядку і форм життя, забезпечують контроль поведінки суспільних відносин.

Слід зазначити, що більшість азербайджанських виховних традицій формувалися під впливом ісламу, що знайшло своє відображення в народно-педагогічній практиці і зумовило характер виховних традицій азербайджанської сім'ї.

Форми, методи, засоби соціалізації особистості і формування повноцінного людини в азербайджанській народній педагогіці відображено в усній народній творчості. Так, наприклад, з перших років життя дитина сприймає навчання і установки, зміст яких передаються прислів'я і приказки: «Син по батьківській дорозі йде», «Який сад такі і плоди», «Що посіяно батьками, пожнуть сини» тощо. (Агаєв, Гашимов, 1989 с. 45).

Ці висловлювання ілюструють що сімейна виховна практика приділяє велику увагу до наслідування батькам, говорить про обов'язок батьків перед дітьми, і наскільки важливо займатися вихованням і не забувати народної мудрості.

Азербайджанська народна педагогіка багато уваги приділяє моральному вихованню, а саме формування у людини моральних оцінок з позиції добра і справедливості. Як приклад, азербайджанські прислів'я і приказки з цього приводу закликають до честі і шляхетності – «поведешся із сміливцем, сам станеш сміливим, а з боягузом - сам боягузом будеш»; поваги до вчителя і старійшин – «Хто свого вчителя не поважає, той щастя не дізнається», «Гірко плаче по ночах той, хто не слухає старших»; бути чесним і поважати правду – «Говори правду - правда виручить» тощо. (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 46-47).

За допомогою народних висловів дітям прищеплюється повага, мужність, доброта, поняття честі, які так необхідні для дорослого життя.

Азербайджанська виховна практика щільно прив'язана до поваги розуму і бажанням вчитися. Ось що говориться в народних приказках і прислів'ях: «Розум – це багатство», «Знання – дзеркало розуму», «Око – щоб бачити, розум – розпізнавати». Велика увага приділяється трудовому вихованню: «Дерево славиться плодами, людина – працею», «Праця нагодує і навчить» та інші (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 48-50).

Особливо в цьому доречні народні установки і ради старійшин, які мають сильне педагогічний вплив на соціальний розвиток дитини. Наприклад: «Кожне діло роби вчасно. Не говори за очі про людину, а якщо є що сказати, то говори йому в обличчя. Намагайся заслужити чисте ім'я. Заслужити чисте ім'я – схильність героя ". Установки вчать бути чесними, сумлінними, намагатися бути на стороні правди і працьовитості, добра і честі, сміливості і любові, саме цим пишається азербайджанська культура.

Провідну роль в азербайджанській етнопедагогіки грають казки. Вони використовуються в якості прикладу моральних цінностей для дитини. Природна зацікавленість дитини в казках є методом самовиховання, де мають місце насиченість персонажами, боротьба зі злом, здобуття свободи, правди, пошук сімейного щастя, необхідність трудитися.

Дитяча уява завжди має зв'язок з позитивними і повчальними образами: Соловей, АЯР, Муртуз, Ільяс і інші. Як приклад можна привести народну "Казку про Солов'я": багатий купець придбав собі солов'я, який так добре співав і радував його серце. Купив йому клітку з золота, найняв слугу для нього і поставив клітку в прекрасному саду з семи фонтанами, завжди приходив насолоджуватися його співом. Згодом все частіше помічав купець, соловей співає кожен раз все сумніше.

Господар знайшов людину, яка розуміє мову птахів, і попросив її дізнатися причини смутку солов'я. - Пане купець, соловей сумує за батьківщиною. Він співає: «Краще бідність на батьківщині, ніж корона на чужині». Побачив купець, що солов'я погано і відпустив його. Сіли на коней разом з людиною, яка розуміє мову птахів, і вирушили за солов'єм. Коли

прилетів соловей додому, побачив господар якої він там щасливий. Купець не міг зрозуміти, чому солов'я подобається поле і дупло, а не золота клітка і корона в саду. – Пане купець, - каже чоловік розуміє мову птахів, – не дивуйтеся. Кожному дорогої батьківщини рідну домівку. Соловей тут вільний (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 94-95).

Казки вчать любити батьківщину, прищеплюють почуття любові до рідної домівки, батьків і землі, поваги до народу. Багатою національною спадщиною є загадки і анекдоти. Останні в азербайджанській народній педагогіці вважаються казками. Наприклад, життєві ситуації «Моллі Насреддіна», що містять настанови, висміюють лінь, погані вчинки, розвивають критичне мислення у дітей. Можемо навести кілька прикладів. «Турботливий батько»: «Вночі у Моллі плаче дитина. Дружина будить батька і каже: - Молла ця дитина наш. Половина – твоя половина – моя. Утамуй його хоч раз ти. Молла натягує ковдру на голову і каже: – Ти вгамуй свою половину, а моя нехай поплаче» (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 101).

Також можемо навести приклад як «Молла говорить про виховання». У Моллі був знайомий, який погано поводився з людьми, не поважав традиції і старших. Молла хотів осоромити його, але не вдавалося. – Що мені робити? – каже знайомий. – Так замішано тісто, з якого я зроблений. – Справа не в тому, як замішано тісто, - зауважив Молла. – Справа в тому, як його місили. Тісто, з якого тебе зробили, місили погано (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 102).

Азербайджанська народна педагогіка в своїй виховній практиці багато приділяє уваги народних пісень, народний театр, загадок, ігор, колискових і обрядовим, трудових пісень.

Нам хотілося б звернути увагу на «Баяти» – це ліричні вірші малої форми, що належать до усної народної творчості. Все життя азербайджанців – від народження до смерті, проходить в супроводі баяти, починаючи від колискових пісень і до кінця життя. Розум, навчання, любов, дружба, працьовитість, сміливість – все це дуже широко показано в баяти (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 538).

Баяти діляться на кілька напрямків. Про батьків і дітей: Немає води – вмирає трава, Ні мрії - душа мертва, Ні - живий, як мертвий. Мудрість життя така. (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 67). Дуже важливе місце в баяти займає моральне та трудове виховання: Рано ми встаємо, вдосвіта, на поля їдемо на світанку. Дохне з голоду ледар – До нього нам діла нема. (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 71).

Одне з найважливіших місць в баяти займає розумове виховання і любов до батьківщини і народу: Луч блисне – зникне тьма, Мова пряма - душа пряма. Розуміння в кожній справі – Ознака зрілого розуму. (Агаєв, Гашимов, 1989, с. 73).

Вони формують особистість дитини, в них знаходяться настанови, заклики до розуміння, співчуття, почуттів незалежності й гордості. Баяти вважаються одним з народних символів азербайджанського народу, і є невід'ємними від азербайджанської національної культури.

Важливим фактором впливу на особистість і її майбутню соціалізацію вважається п'ятниця – стан взаємин у сім'ї, побут, звичаї традиції тощо. Спосіб життя сім'ї, характер спілкування є визначальним щодо формування базових навичок з перших днів народження дитини, і від цього залежить його майбутнє.

Чітко визначено в народних уявленнях такий фактор формування особистості як виховання прикладом. В цілому ми бачимо схильність дитини до наслідування старшого брата або сестри, матері або батька (Стельмахович, 1997, с. 42).

Одним з найцікавіших для соціально-педагогічного виховання в азербайджанській сім'ї є господарсько-економічне виховання, пов'язане зі збереженням виховання у дівчаток вміння вести побут і бюджет сім'ї, навчання хлопчиків методам і засобам заробітку і ведення сімейних господарських справ.

У багатьох сім'ях, які живуть за традиціями (це стосується більше провінційних міст і сіл), здавна привчали дитину до ремесла, яким володіли

батьки, для того, щоб дитина могла думати і діяти як дорослий, а хлопчиків додатково вчили приймати рішення. Ключовим у всіх звичаях і традиціях є слухняність і повагу до старших. Це священне.

Підводячи підсумки, можна підкреслити, що особливість азербайджанської сім'ї в контексті освітнього простору полягає в тому, що в процесі виховання особистості дитина повинна виховуватися розсудливим в діях і вчинках, уміти використовувати чужий досвід і знаходити оптимальні методи і засоби для досягнення конкретних цілей, вміти налагоджувати контакти, вміти пристосовуватися до середовища і життєвих обставин, намагатися жити в рамках релігії або хоча б по совісті і з почуттям справедливості.

Зазначені нами проблеми морального, трудового, патріотичного, розумового виховання, поваги і любові до батьківщини, землі і народу, вирішуються за допомогою народного досвіду, перш за все в сім'ї. Збереження азербайджанської автентичності, самобутності можливо тільки за умови збереження народної виховної практики і традиції сімейного виховання.

Зіставивши властивості, представлені нами вище, української та азербайджанської сімей в контексті освітнього простору, можна прийти до висновку, що для азербайджанської сім'ї, як уже було сказано, характер наслідування традиційним принципам у вихованні і відходження від них засуджується суспільством, в той час як українські сім'ї складно навіть віднести до якоїсь конкретної моделі, єдиний підхід у вихованні відсутній – є сім'ї, які неухильно дотримуються українським канонам і традиціям у вихованні, а є навпаки, які використовують абсолютно нетрадиційні підходи.

У зв'язку з трансформацією людських взаємин, прискоренням темпів науково-технічного прогресу в українському суспільстві утворився так званий «істотний розрив» між поколіннями, який великий, як ніколи раніше. Результат – відсутність єдиної суспільної моралі, загальноприйнятих принципів.

З одного боку такі умови сприяють розвитку індивідуальності кожної особистості при її формуванні, повній свободі вибору поглядів і життєвого шляху, гнучкості та прийняття нових, можливо більш підходящих принципів виховання, які адекватні реаліям і допоможуть дитині адаптуватися в такому динамічному суспільстві. З іншого ж – падіння традиційних ідеалів і цінностей, згадана диференціація суспільства може привести до падіння суспільної культури і моралі. Результат - масова девіантність серед молоді, невідмінно мирно співіснувати з іншими індивідуумами, правовий нігілізм, зростання рівня злочинності, а відповідно і збільшення кількості неблагополучних сімей.

Азербайджанська ж сім'я є повною протилежністю в принципах виховання. Нетерпима до будь-якого відхилення від норм суспільної моралі, яка єдина і визнана суспільством. Чітка система, усталена століттями, дозволяє новим поколінням зберігати досягнення минулих, вчитися і переймати їх навички і підходи. Результат – емоційна стабільність суспільства, єдність поглядів і світоглядів, дотримання законів, низький рівень депресій, неврозів і суїцидів.

У той же час така категоричність в слідування традиціям, єдина суспільна мораль і засудження відступу від неї можуть мати і негативні наслідки, такі як відсутність плюралізму, відсутність індивідуальних ознак кожної особини, ксенофобія, проблеми адаптації азербайджанського індивідуума в сучасному світовому суспільстві, старіння методів виховання і їх неефективність в зв'язку з ігноруванням сучасних реалій, стереотипне мислення, падіння освітнього потенціалу сім'ї.

Проте, не дивлячись на перераховані відмінності українських і азербайджанських сімей в контексті освітнього простору, в процесі виховання особистості в обох значна увага приділяється проблемі підготовки до життя і праці. У цьому найголовніша їх сутність, тому що через нестачу навичок, знань і умінь людина не зможе пристосуватися до суспільства і мати засоби для соціалізації, існування та інше. За результатами досліджень,

проведених в розділі 3 «Порівняльний аналіз української та азербайджанської сім'ї в контексті освітнього простору», можемо прийти до наступних висновків:

Для сучасної української сім'ї характерні:

- певна ціннісна дезорієнтація, коли духовні цінності і ідеали підміняються тимчасовими прагненнями, духовні устремління – волею і бажанням досягти успіху за всяку ціну. Це негативно позначається на духовному здоров'ї молоді та виливається в депресії, неврози, суїциди.
- традиції позитивних соціалізаційних потоків, дитяча депривація виступала винятковим явищем, більшою мірою обумовленим об'єктивними соціальними факторами; – мега і макро фактори соціуму прямо або побічно впливають на адаптацію соціального інституту сім'ї, на виконання властивих йому функцій. На сучасному етапі функціонування українського соціуму його макрофактори більшою мірою негативно впливають на соціальну ефективність сім'ї, виконання властивих їй функцій; – сімейна соціалізація неповнолітніх характеризується дихотомічністю.
- значними структурними та змістовними трансформаціями, які викликають зміну її функціонування як системи. Глибоке вивчення цих трансформацій та їх наслідків є одним з перспективних, маловивчених напрямів психологічних досліджень сім'ї.
- зараз все частіше спостерігається зростання девіантної та делінквентної поведінки серед молоді, збільшення кількості малолітніх правопорушників і злочинців. В результаті тривалого ігнорування народного сімейного досвіду виховання, переданого від батьків до дітей, втрачено багато цінностей, століттями вважалися основою національного виховання.

Для сучасної азербайджанської сім'ї характерні:

- відсутність у дітей в сім'ї свободи слова, є стереотипи, в тому числі ті, що в національному менталітеті;
- надмірне заняття дітьми в сім'ях;
- висока залежність від сім'ї, не в залежності від віку;

- невисокий рівень конфліктності в сім'ї, як результат – збереження психічного здоров'я підростаючого покоління;
- прагнення батьками зберегти свій високий авторитет;
- в сім'ї не підтримується ідея рівності батьків і дітей, навіть в підлітковому віці батьки вважають своїх дітей ще маленькими;
- у вигляді прояви неспокою в деяких сім'ях занадто ретельно намагаються втрутитися у внутрішній світ дитини;
- рівноправність відносин визнається батьками тільки при досягненні дітьми зрілого віку при ряді умов (наприклад, створення сім'ї, наявність роботи і самостійного заробітку і т.д.);
- чітко визначено в народних уявленнях такий фактор формування особистості як виховання прикладом. В цілому ми бачимо схильність дитини до наслідування старшого брата або сестри, матері або батька.

Зіставивши властивості, представлені нами вище, української та азербайджанської сімей в контексті освітнього простору, можна прийти до висновку, що для азербайджанської сім'ї характерним є наслідування традиційним принципам у вихованні і відходження від них засуджується суспільством; емоційна стабільність суспільства, єдина суспільна мораль, в той час як українські сім'ї складно навіть віднести до конкретної моделі, єдиний підхід у вихованні відсутня, існує розрив між поколіннями, який великий, як ніколи раніше, відсутність єдиної суспільної моралі, загальноприйнятих принципів.

РОЗДІЛ 3 ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї ТА ЇЇ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

3.1 Соціокультурна роль сучасної сім'ї: виховання, навчання, соціалізація

З найдавніших часів у різних літературних джерелах зазначається важливість проблем сім'ї для суспільства і держави. У всіх святих книгах (Біблії, Корані та ін.) зафіксовані сімейні традиції та звичаї різних народів, даються рекомендації по створенню та збереженню сім'ї, підкреслюється її соціальна цінність.

Сімейні стосунки досліджували Платон, Арістотель, Ф. Бекон, М. Монтень, Ж. Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель та багато інших видатних філософів. Про важливість сімейного виховання писали російські педагоги XV в. Н. І. Новіков, Н. Н. Поновскій, А. А. Прокопович-Антонський і ін.

З часів античності склалися дві концепції розгляду проблем сім'ї («традиція Платона» і «традиція Аристотеля» за визначенням Т. В. Шеляг), які продовжують чинити свій вплив на сучасні наукові школи (Шеляг, 2004).

В уявленнях Платона сім'я представляється як загальний закон, заснований на певному всесвітньому зв'язку, не тільки між живими істотами, а й планетами, зірками, стихіями. Як гармонізує початок, він мирив все, що було розділене ворожнечею. Поетичний міф про андрогінів (двох половинках істоти, які шукають один одного, що й обумовлює взаємне тяжіння чоловіків і жінок) був створений Платоном саме в рамках його морально-космологічної концепції.

Традиція Аристотеля більш раціональна і приземлена, так як заснована на розгляді сім'ї, як економічного інституту, домогосподарство в системі мирського життєустрою. Арістотель дав таке визначення сім'ї: «спілкування, природним шляхом виникло для задоволення повсякденних потреб» (Арістотель, 1983). У сім'ї, відповідно до Аристотеля, реалізується три форми влади:

- ставлення чоловіка до дружини;
- ставлення батька до дітей;
- ставлення пана до рабів.

Оскільки сім'я є частина держави, то в рамках Аристотелівської концепції, остання зацікавлена в сімейному вихованні, яке сприятиме доброчесності членів сім'ї і суспільства.

Пізніше Гегель об'єднав ці два трактування своїм поглядом на сім'ю, як на духовну єдність, пов'язану глибокою повагою, і як на економічно-правовий інститут.

Як вказує Т. В. Шеляг, концептуальна глибина розгляду проблеми сім'ї властива російським філософам «срібного століття» на рубежі XIX і XX ст. Так, наприклад, у творчості Н.В. Бердяєва ми знаходимо пошуки нової людяності в сімейних відносинах і критику християнської сім'ї. Філософ робить спробу перетворення відносин біологічних і економічних у відносини моральні та людські.

П.В. Бердяєв продовжує лінію Платона, стверджуючи, що з поділом статі пов'язана поява пристрастей і злочинів в історії людства. Слід зазначити, що за часів Н.В. Бердяєва так звана проблема «взаємин статей» гостро обговорювалася і в філософських, і в літературно-мистецьких колах (Бердяєв, 1989).

У творчості іншого російського філософа «срібного століття» В. Розанова досліджуються суперечності сімейного життя, зокрема, відстоюються права «позашлюбних дітей», засуджується проголошуваний християнською мораллю аскетизм статевих відносин, який, на його думку, і призводить до різного роду «блуду» (Розанова, 1990).

Наростання змін в сімейному способі життя з початку XX століття привело до актуалізації наукового інтересу до цієї сфери досліджень.

Дж. Мердок (1949) підкреслював первинність сімейної структури серед всіх інших структур суспільства і виділив чотири основні функції сім'ї:

- соціалізація;
- відтворення;
- економічне співробітництво;
- сексуальні стосунки.

Середина ХХ ст., ознаменована Другою світовою війною і її наслідками, в теоретичному аналізі сім'ї та її функцій не додала майже нічого. Якщо звернутися до теорії Т. Парсонса, сім'я з розвитком суспільства і держави поступово втрачає частину своїх функцій у зв'язку з виникненням дедалі більшої кількості особливих інститутів і структур, призначених для їх виконання. При цьому за сім'єю залишається найважливіша функція соціалізації дітей. Саме в сім'ї діти отримують запас міцності і надійності, який допоможе їм у дорослому світі. Система соціалізації в сім'ї, на думку Т. Парсонса, гарантує появу поколінь, все більш адаптованих до суспільства.

У сім'ї складаються початкові враження, які переходять в фундаментальні людські почуття. Від них залежатиме чуттєва вибірковість індивіда позитивна чи негативна спрямованість. Вже на першому місяці життя у малюка дозріває інстинкт наслідування, найсильніший і, мабуть, основний психологічний механізм регуляції.

Дитина отримує перші знання про життя і засвоює людські відносини шляхом наслідування і набуття досвіду в сюжетно-рольових іграх. Озвучуючи поведінку батьків, вона легше засвоює установки і зразки поведінки. Батьківський особистий приклад, спосіб життя – є головним будівельним матеріалом внутрішнього світу дитини, тобто манера мови батьків, їхні погляди, вчинки, світогляд дзеркально відображаються.

Діти довіряють і сприймають повністю, дозволяючи бути в руках батьків легко піддаються вихованню матеріалом. Це найбільш сприятливий період життя дітей для засвоєння, що таке «добре», і що таке «погано», виховувати в ньому вміння терпіти, стримувати себе, виробляти добре ставлення до інших людей.

Як зазначав великий педагог А.С. Макаренко: «за виховання дитини відповідає сім'я, або, якщо хочете, батьки. Але педагогіка сімейного колективу не може ліпити дитину з нічого. Матеріалом для майбутнього людини не може бути з обмеженим набором сімейних вражень або педагогічних повчань батьків. Матеріалом буде життя у всіх його проявах» (Макаренко, 1971).

В.Н. Гуров (1986) в якості однієї з головних функцій сім'ї на сучасному етапі розвитку суспільства визначає функцію первинної (або базисної) соціалізації дитини. Він також зазначає відмінність підходів до розуміння соціалізації в рамках наукових дисциплін.

Соціологія розглядає соціалізацію в контексті соціальних відносин, психологія – як процес розвитку особистості. У педагогіці під соціалізацією частіше розуміють засвоєння соціального досвіду, цінностей, норм, установок суспільства і соціальних груп дитиною і реалізацію його як особистості за допомогою впливу на життєво важливі обставини і оточуючих людей. При цьому зазначений процес може розглядатися двояко: як організований вплив на навколишнє дитини середовище і систему відносин між людьми, і як стихійний багатофакторний процес.

І.С. Кон (1989) соціальними інститутами (факторами соціалізації) визначає наступні:

- батьківська сім'я;
- школа;
- суспільство однолітків;
- засоби масової комунікації.

Без впливу сімейного виховання неможливо уявити собі процес соціалізації дитини, а її недооцінка, на думку ряду дослідників (В. Г. Бочарова, В. Н. Гуров) веде до перекосів в громадському вихованні і педагогічному волюнтаризму, перебільшення ролі школи в процесі виховання особистості. Незважаючи на розуміння ролі сім'ї як соціального фактора розвитку дитини слід зазначити, що на сім'ю необхідно вплив ззовні

для того, щоб процес сімейного виховання був більш ефективним і уникнув деструктивних впливів соціального середовища.

На думку В. Сатир (1992), метою сім'ї є виховання підростаючого покоління та подальший розвиток всіх її членів.

Т. А. Куликова (2000) досліджує сучасні концепції сімейної педагогіки і домашнього виховання. Вивчаючи виховний потенціал сім'ї, автор зупиняється на першорядне значення сім'ї у формуванні особистості дитини, досліджує психолого-педагогічні основи сімейного виховання, включаючи механізми, традиції принципи, особливості взаємодії з іншими соціальними інститутами Т.А. Куликова так визначає поняття сім'я:

Це мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність у якій обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення (Куликова, 2000, с. 22).

– Патріархальна (традиційна) сім'я, яка представляє собою найбільший за чисельністю тип сім'ї, в якій багато дітей, залежних від батьків, шануються старші, строго дотримуються національні та релігійні обряди.

– Нуклеарна сім'я, яка складається переважно з двох поколінь (батьків та дітей до їх вступу в шлюб). Іноді нуклеарна сім'я (розширена) може складатися з трьох поколінь, включаючи бабусь і дідусів, однак, це скоріше викликано економічною необхідністю, ніж реальною духовною потребою сім'ї. На відміну від традиційної (патріархальної) сім'ї, яка включає багато поколінь, за своєю суттю, нуклеарна сім'я страждає рядом недоліків, серед яких можна виділити наступні:

а) відсутність старших родичів (бабусь, дідусів) приводить до одного покоління вихованню, що, в свою чергу, знижує вплив традиційних сімейних цінностей на розвиток дитини;

б) малодітність сім'ї;

в) недосвідченість молодих батьків;

г) недостатня увага до виховання дітей в силу необхідності заробляння грошей на утримання сім'ї, тоді як в традиційній сім'ї ці проблеми лягають на плечі родичів, менш зайнятих реалізацією економічної функції сім'ї.

При недостатності виховних впливів на дитину відзначається більш низький рівень участі батька у порівнянні з роллю матері.

- Неповна сім'я, яка з'являється при розлученні батьків або смерті одного з батьків. У неповній сім'ї один з подружжя повністю бере на себе виховання дітей.
- Материнська (позашлюбна) сім'я відрізняється від неповної тим, що мати не була одружена з батьком своєї дитини.

Як зазначає український вчений Т.В. Кравченко, проведені дослідження показали в цілому правильне розуміння батьками сутності процесу виховання. Відповідаючи на питання анкети, близько 35% дорослих членів сімей відзначили, що вони намагаються приділяти дитині якомога більше уваги, але на це у них не завжди вистачає часу. На думку 42% батьків і матерів виховувати дітей 16 - 17 років дуже важко, «адже у них є вже свої переваги», «вони не звертають уваги на батьківське слово, на все у них є своя думка»; 21,5% респондентів переконані, що у них немає непорозумінь з дітьми, тому що ті «завжди слухаються», «їх легко виховувати - то сказав і знаєш, що все буде виконано» (Кравченко, 2004).

Можливості реалізації виховної функції сім'ї сьогодні вкрай обмежені через зниження загального культурно-освітнього рівня більшості населення.

З огляду на, що освіта зараз втратила свою цінність, справжні світові культурні досягнення недоступні для більшості людей, батьки не в змозі належним чином виховувати дітей. Замість цього вони покладають надію на школу, а школа погоджується надати додаткові послуги тільки за додаткову плату.

Виконуючи виховну функцію, батьки, інші члени сім'ї діють не ізолювано від суспільства. Тільки при оптимальному поєднанні внутрісімейного і громадського можуть бути створені умови для

гармонійного розвитку особистості, зменшення кількості правопорушень серед дітей, підвищення відповідальності в батьків щодо виконання функції сімейного виховання І. В. Гребеников виділяє три аспекти виховної функції сім'ї:

1. Виховання дитини, формування його особистості, розвиток здібностей.
2. Систематичне виховний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом всього його життя.
3. Постійне вплив дітей на батьків (інших членів сім'ї), що спонукає їх до самовиховання.

Як вказує ще один автор «створення духовної основи особистості і є мета сімейного виховання» (Афанасьєва, 1977, с. 60).

Право на виховання дозволяє батькам приймати рішення і проводити заходи, необхідні для формування особистості дітей, розвитку у них відповідних поглядів і звичок. Сімейне право включає в право виховання і ряд батьківських правочинів, зокрема, на спілкування з дитиною, що дозволяє батькам бачити дитину, контролювати його вчинки, безпосередньо впливати на його свідомість; віддавати дітей державним установам освіти на виховання і навчання; визначати місце проживання дітей і т. д.

При цьому держава здійснює контроль за реалізацією права батьків на виховання дітей через дошкільні освітні установи, школу і її громадські організації, через батьківські комітети при школах, підприємства і установи, де працюють батьки, через органи опіки, громадські організації та ін. Установи.

Сім'я є першою і природною виховною середовищем, приймаючи на себе основний працю і відповідальність за виховання дитини, так як в аспекті соціальних норм і правил вона являє собою специфічну форму взаємодії індивідів, яка в структурному і діяльнісно-функціональному відношенні визначається через наявність культурно встановлених рольових приписів. У культурному просторі вони задають соціально прийнятні зразки сімейного

поведінки, які транслуються від покоління до покоління. Впорядковані моделі рольової поведінки членів сім'ї, явно або неявно схвалювані суспільством на різних етапах розвитку, є культурними компонентами вимірювання цінності сім'ї з точки зору її соціальної значущості, привабливості і виправдання індивідуальної поведінки в сім'ї.

Т.А. Куликова (2000) вказує, що «соціальні цінності і атмосфера сім'ї визначають, чи стане вона виховної середовищем, ареною саморозвитку і самореалізації дитини». Як пише С. В. Дармодехин (2001), відзначається досить високий потенціал, винятковість ролі сім'ї у становленні особистості молодшої людини, що є важливою «основою стабільності політичної системи суспільства», а також основою державності.

Для будь-якого суспільства, при будь-якій суспільній формації висока цінність сім'ї як соціальної системи, відповідальної за формування і становлення підростаючого покоління. Також незаперечно значення її функціональних ролей для суспільства взагалі, одна з основних якої є – освітня функція. А вона в свою чергу є основним компонентом соціалізації.

А. С. Макаренка пише з приводу сімейного виховання, що в його основі має лежати активну, цілком свідоме виконання батьками громадянського обов'язку перед суспільством: «там, де цей борг реально переживається батьками, де він становить основу щоденного їх самопочуття, там він необхідно направляє і освітню роботу сім'ї, і там неможливі ніякі провали і ніякі катастрофи» (Макаренко, 1971, с. 18).

Г. І. Клімантова (2004) зазначає, що безумовною цінністю сім'ї є освіта. У цій сфері інтереси держави і сім'ї повністю збігаються.

Як зазначає А. А. Коробейников (2000), «освіта – можливо єдина сфера, де є передумови конструктивного згоди, об'єднання партій і суспільно-політичних рухів різної орієнтації навколо проблеми виховання і навчання молодого покоління. В освіті потребує кожна сім'я, кожна людина, майбутнє дітей може стати головною справою нації і її внутрішнім рушійним стимулом» (Нечаєва, 1998, с. 13).

3.2 Шляхи активізації освітнього потенціалу сім'ї

Історичний досвід людства ще в епоху античності закріпив ідею соціальної обумовленості формування і життя кожної людини. У Стародавньому Римі про новонародженого говорили як про «чистий аркуш», на якому пишуть вчителя. Давньогрецькі філософи говорили про людину як про центр багатьох концентричних кіл. Найближче коло – сім'я: батьки, дружина, діти; наступне коло включає близьких і далеких родичів; Третє коло – співгромадяни і, нарешті, четверте коло це людство.

З усіма умовностями цієї образної схеми в ній лежить глибока думка. Людина нерозривно пов'язаний з іншими людьми і суспільством. Ці відносини, будучи умовами і обставинами його життя і діяльності, формують його духовний світ, поведінку. І найважливіше місце тут – це сім'я. Має найкращі можливості для постійного та інтенсивного спілкування дітей з дорослими; є носієм незробленого при будь-яких інших обставин емоційно-психологічного мікроклімату, заснованого на унікальній близькості вчителів і учнів; спрямовує розвиток спілкування дітей у всіх сферах: сімейних, сусідських, виховних, трудових і у дозвіллі; дає дітям уроки з гендерних відносин і майбутнього сімейного життя; формує ставлення до навчально-трудової діяльності, відповідальність, визначає ставлення до ідеологічних, морально-правових цінностей суспільства; формує характер і рівень самооцінки і самокритики; здійснює «навчання» і керівництво по виконанню загальногромадянських, освітніх та трудових обов'язків; моделює структуру і зміст дозвілля; Забезпечує контроль над дітьми та підлітками як членами суспільства, які знаходяться в стадії інтенсивного розвитку і не в повній мірі оволодівають навичками самостійних рішень.

Освітній потенціал сім'ї є сукупність умов і засобів, які визначають її педагогічні можливості. Найбільш важливими в ньому є матеріальні і житлові умови, чисельність сім'ї, її структура, духовно-моральна, емоційно-психологічна і робоча атмосфера, життєвий і професійний досвід батьків, її

структура, духовно-моральні, емоційно-психологічні та робоча атмосфера, життєвий і професійний досвід батьків, організація сімейного дозвілля, сімейні традиції, система і характер внутрішньо-сімейного спілкування, рівень освіти і педагогічна культура дорослих членів (перш за все, матері і батька), розподіл обов'язків між їх для виховання і т. д. За своєю суттю воно вбирає в себе досвід поколінь (сімей) по вихованню дітей.

Соціально-економічні, політичні та культурні перетворення суспільства, діяльність освітніх установ різного рівня, засобів масової інформації є зовнішніми факторами освітнього потенціалу сім'ї. До внутрішніх відносин можна віднести сімейні відносини, їх характер, і саме вони є основним ресурсом освітнього потенціалу сім'ї.

Особлива і дуже важлива складова – специфіка самого процесу сімейного виховання. Говорячи про це, необхідно перш за все відзначити його безперервність і довговічність. У цьому випадку жодна інша освітня установа не може зрівнятися з сім'єю.

Сім'я діє як середовище, яке впливає на дитину, і як суб'єкт освітнього процесу. Його сукупні освітні можливості обумовлені різними факторами, в тому числі: готовністю батьків виховувати дитину, рівнем загальної та педагогічної культури, можливостями їх реалізації (зокрема, матеріальними та житловими умовами, структурою і типом сім'ї, доступністю вільного часу, форми його поведінки, сімейної субкультури і т.д.), характеру відносин і ступеня взаємозалежності батьків в питаннях виховання, їх індивідуальних особливостей – темпераменту, моральних якостей, комунікативних здібностей, стану здоров'я вік і загальне, а отже, загальний і особистий досвід виховання дітей, ціннісні орієнтації та їх ієрархія (Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002).

На виховну функцію в сучасних умовах негативно впливають ослаблення сімейних зв'язків, скорочення можливостей батьків щодо спілкування та контролю над дітьми, суттєва зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей; переоцінка сімейного життєвого досвіду, зменшення

кількості сімей, зменшення можливостей батьківського впливу на дітей в сім'ї, недооцінка її ролі в суспільстві і для кожної людини зокрема.

Основні тенденції, характерні для сучасного сімейного виховання, такі: сучасна українська сім'я піддається значному впливу аномії (певного психологічного стану, в якому з'являються колишні ідеологічні засади, нормативно-ціннісні орієнтації та соціально-психологічні стереотипи поведінки, які були знищені, а нові ще не створені, їх формування хаотично і безсистемно), що негативно впливає на процес виховання сім'ї, призводить до невиправданого зміни акценту на «модних» особистісних якостях – здатності адаптуватися до будь-які обставини, що дозволяють будь-яку ціну домогтися місця під сонцем, схильність як батьків, так і дітей до престижу професійної діяльності, яка сприймається як залежна від матеріальних доходів; надання дорослими членами сім'ї переваг матеріального забезпечення сімейної життєдіяльності в збиток виконанню освітньої функції; відділення значної частини сімей від сучасних соціально-адаптивних стратегій, що негативно позначається на внутрішньо-сімейній атмосфері, міжособистісному спілкуванні між дорослими і молодшими членами сім'ї, ускладнює належну психологічну і соціальну підтримку дитини.

Тенденція бажання батьків до виховання дитини через партнерську взаємодію, налагодження співпраці стає все більш очевидною. Однак наявні аномія і недостатній рівень педагогічної культури призводять до застосування не завжди адекватних форм і методів такої взаємодії, породжують спотворені уявлення про його сутність, що в якійсь мірі ускладнює цей процес (Кравченко, 2006, с. 47-48).

Процес формування і розвитку особистості починається з моменту народження, і сім'я тут належить до пріоритетного місця, тому що це перший дитячий вихователь і середовище для передачі духовного багатства, культурних традицій, формування ціннісних орієнтацій, практичних навичок і звичок. У той же час провідними факторами є не стільки спеціально

організовані дії, скільки моральна атмосфера, яка домінує в сім'ї, спосіб життя всередині сім'ї і її стиль.

Соціальні психологи відзначають, що атмосфера щирої прихильності, близькості, довіри і любові визначає інтенсивність, силу, глибину засвоєння дитиною (в процесі наслідування і співпереживання) моральних установок батьків, їх ціннісних орієнтацій у сфері моральності. В атмосфері взаєморозуміння дитина краще сприймає свідомі орієнтири і вимоги батьків.

Порушення емоційного і психологічного спільноти, конфлікти в родині можуть вплинути на психічне здоров'я дітей. Соціологи, психологи, юристи останнім часом стали відносити порушення емоційного і психологічного спільноти сім'ї до ознак сімейного неблагополуччя. Сімейні проблеми – складна концепція, яка має ряд особливостей, зокрема:

- а) порушення структури сім'ї (неповні сім'ї);
- б) зниження морального статусу своїх членів;
- в) недоліки і викривлення педагогічних знань батьків, відсутність у них навичок виховання дітей і т. д.

Не слід забувати про відомого «видавлювання» батьків і вчителів за допомогою масової комунікації, особливо в формуванні у дітей потреб, інтересів і стереотипів поведінки.

У всьому різноманітті сімей, які сьогодні живуть в Україні, їх можна умовно розділити на кілька груп, які по-різному впливають на соціальний розвиток дитини з точки зору взаємин між батьками і дітьми, а саме:

1. Сім'ї, в яких існують дружні відносини між усіма членами. Батьки добре знають інтереси своєї дитини, поважають їх, намагаються тактовно допомагати і підтримувати.

2. Сім'ї, в яких є дружні відносини між батьками і дітьми, але батьки прагнуть постійно впливати на інтереси, захоплення і прихильність дітей. Між дорослими і дітьми існує певна дистанція.

3. Сім'ї, де батьки приділяють увагу таким питанням, як благополуччя дітей, здоров'я і освітня діяльність. Основна мета виховання, яку бачать дорослі, полягає в тому, що дитина успішно закінчивши школу і вступивши до університету, одягнена не гірше за інших. Зазвичай в таких сім'ях духовний світ дитини прихований від батьків. У той же час вони не намагаються його впізнати.

4. Сім'ї, в яких відбуваються непедагогічний дії дорослих: неповага до дитини, ретельний контроль за ним, недовіра, тілесні покарання. Ставлення дітей до батьків найчастіше носить недружній характер; їм також важко спілкуватися з однолітками.

5. Неупорядковані сім'ї, де батьки конфліктують один з одним і з дітьми, зловживають алкоголем і проявляють жорстокість. У 30% випадків така поведінка дорослих викликає антисоціальна поведінка дітей.

Всі ці типи сімей характеризуються різним стилем взаємин між батьками і дітьми: авторитарними, ліберальними і демократичними (Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002, с. 42).

Недоліки сімейного виховання є основним джерелом формування спотворень особистості підлітка, які в подальшому можуть призвести до скоєння злочинів.

Негативні форми поведінки дорослих членів сім'ї сприяють тому, що неповнолітній не тільки виявляє негативну поведінку, а й засвоює негативну ціннісну орієнтацію, усвідомлюючи це вже в своєму власному антигромадську поведінку.

Успішна реалізація виховного потенціалу сім'ї багато в чому залежить від її типу і рівня матеріальної підтримки, культури сімейних відносин, педагогічної культури батьків, характеру батьківського контролю і рівня обізнаності про життя дитини поза сім'єю, особливості взаємодії сім'ї з дошкільними установами і школами.

Неблагополучна сім'я формує дітей за своєму подобою. Від цих дітей - якщо тільки умови життя і освіта не будуть своєчасно нормалізовані в результаті втручання ззовні - у багатьох випадках це будуть молоді люди, які переймають від дорослих членів сім'ї цинічне ставлення до моральних цінностей, неповага до людей, зневажливе ставлення до соціальних норм поведінки.

Зниження морального стану членів сім'ї, неправильна педагогічна позиція батьків розглядаються як складові елементи сімейного безладу. У Харкові було проведено дослідження даної проблеми протягом 5 років з використанням традиційних методів отримання інформації, таких як: метод аналізу документів - матеріали архівних кримінальних справ (близько 300), відділу інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України; вивчення особистих справ неповнолітніх засуджених (близько 100), які перебувають у Курязькій виховній колонії; метод опитування неповнолітніх, які навчаються в спеціальній школі (близько 40), працівників правоохоронних органів, підприємств, громадських організацій, служб у справах неповнолітніх, студентів (близько 300) і вчителів середніх шкіл, коледжів, ліцеїв і центрів професійно-технічної освіти (близько 100) і метод нагляду – за поведінкою неповнолітніх в громадських місцях, під час їх дозвілля.

На думку викладачів, працівників служб у справах неповнолітніх, ця позиція характеризується:

— небажанням займатися вихованням дітей в принципі (близько 18% на підставі матеріалів кримінальних справ неповнолітніх правопорушників вказали на байдужість до них з боку батьків, в контрольній групі ці показники набагато менше. Батьки неповнолітніх з контрольної групи зацікавлені в навчанні, поведінці, почуттях і друзях, майже щодня проводять дозвілля разом – понад 71% відповідей);

- недооцінка необхідності постійно займатися освітою, послідовно ускладнюючи його мети (аналогічні обставини в сім'ях правопорушників виникали частіше, ніж в сім'ях неповнолітніх контрольної групи);

- використання обмеженого набору освітніх засобів, в основному розмов або фізичних покарань (понад 29% правопорушників Курязській колонії вважають, що на пагони і недоліки їх дітей батьки реагували м'яко, діючи повчально, але майже половина з них – 46,8% - повідомили, що за свої помилки вони були заслужено побиті; 5,7% заявили, що їх піддавали жорстоким побиттям і катуванням); учні контрольної групи відзначили, що вдома, в разі їх поганої поведінки з ними ведуть бесіди (понад 37% відповідей), кричать і звинувачують (близько 30%), 24% респондентів вказали на різні методи покарання (не дають «кишенькових» грошей, не купують нові речі, не дозволяють їм виходити на вулицю, грати на комп'ютері і дивитися телевізор, звинувачують, не помічають і не розмовляють і т.д.);

- занадто велика обережність (дослідження показало, що батьки неповнолітніх правопорушників характеризуються недостатньо критичним ставленням до помилок у вихованні своїх дітей). Тільки частина з них дійсно усвідомлює, що ці прорахунки мають місце, в той час як більшість батьків схильні пояснювати труднощі своїх дітей аморальним впливом своїх друзів, недоліками виховної роботи в школі і т.д.).

Для пояснення позитивних або негативних результатів сімейного виховання не існує вирішального значення вікових особливостей. Якщо сім'я знаходиться в правильному положенні, з педагогічної точки зору вона відповідним чином вибудовує виховання у взаємодії з освітньою установою, такі вікові особливості, як схильність до впливу літніх людей, значущість прикладу старших членів сім'ї, імітація влади, орієнтація на вимоги мікрогруп і т. п. буде ефективно використовуватися для формування позитивної соціальної позиції особистості.

На наш погляд, правильно й абсолютизувати вікові труднощі, які з неминучістю приводять до зривів, конфліктів, аж до незаконного поводження, а досліджувати завдання і особливості методів навчання, запобігання та усунення деформації особистісного розвитку.

Сім'я як основний центр суспільства і природне середовище для утворення і благополуччя всіх її членів, зокрема дітей, повинна бути забезпечена необхідним захистом і допомогою, з тим щоб вона могла повністю взяти на себе зобов'язання в рамках суспільства. Метою державної сімейної політики є забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та кожного з її членів, найповнішого виконання її функцій і підвищення її рівня життя та підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Основними напрямками державної політики в цій сфері є:

- визначення правових засад соціальної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю;
- розробка і реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сім'ї, дітей та молоді, соціальної освіти молоді та інших програм, що стосуються сім'ї, дітей та молоді;
- організація та здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, надання їм соціальних послуг;
- впровадження управління в соціальній роботі з сім'єю, дітьми та молоддю;
- забезпечення дотримання мінімальних соціальних стандартів для соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю;
- створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї;
- сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку і виховання дітей;
- розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків;

- формування здорового способу життя в сім'ї, дитячому і молодіжному оточенні;
- інтеграція в суспільство дітей та молоді з функціональними обмеженнями;
- сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації власних соціально значущих ініціатив і проектів в галузі соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, встановленому законом; розвиток і підтримка волонтерського руху у сфері соціальної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю;
- здійснення кадрової, науково-методичної, фінансової, інформаційної підтримки соціальної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю; встановлення і зміцнення зв'язків з соціальними службами за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи (Закон України «Про Соціальну роботу з дітьми, та молоддю», 2009).

За результатами досліджень, проведених в розділі 3 «Трансформація сучасної сім'ї та її можливості для розвитку особистості», можемо прийти до наступних висновків:

1. В умовах становлення і розвитку демократичної конституційної держави, побудови громадянського суспільства в Україні відбуваються фундаментальні зміни в політичних, соціальних, економічних умовах і в суспільній свідомості громадян. Країна, яка зробила багато позитивного в суспільному житті, одночасно викликала загострення протиріч в сімейному вихованні дітей.

2. Труднощі в реалізації виховної функції сім'ї багато в чому пов'язані з відсутністю загальних стратегій виховання дитини в сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства і батьківства.

3. Державна політика з надання допомоги сім'ям, материнства і дитинства є однією з основних напрямків внутрішньої політики країни. Саме вплив на процеси, які мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства.

4. Для будь-якого суспільства, при будь-якій суспільній формації висока цінність сім'ї як соціальної системи, відповідальної за формування і становлення підростаючого покоління. Також незаперечно значним є значення її функціональних ролей для суспільства взагалі, одна з основних якої є – освітня функція. А вона в свою чергу є основним компонентом соціалізації.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Визначено структуру освітнього простору як компонента соціокультурного простору. Освітній простір виступає як сфера суспільної діяльності, де відбувається соціокультурний розвиток людини, формування та розвиток особистості. Освітній простір розглядається як неперервний процес освіти при збереженні головних елементів його системи. А сім'я розглядається як один із складових елементів освітнього простору.
2. Визначено, що саме в сім'ї формуються умови для соціалізації дитини. Сім'я є одним з найважливіших соціальних інститутів соціалізації людини, впливає на його соціальний розвиток, відношення до себе, навколишнього світу, а також формування соціального здоров'я особистості, оскільки, сам образ життя сім'ї обумовлює й образ життя дітей.
3. Розглянуто взаємозв'язок сім'ї і освітнього простору як необхідної умови формування і розвитку особистості. Визначено основні функції сім'ї. Питання про виховну роль сім'ї завжди було актуальним для суспільства. Роль сім'ї у вихованні дітей є незаперечною і сімейне батьківське виховання неможливо замінити ніякими формами державного, суспільного виховання.
4. Розглянуто особливості української та азербайджанської сім'ї в контексті освітнього простору, виховання та соціалізації дитини. Визначено, що в Україні у зв'язку з фундаментальними змінами політичного, соціального, економічного життя відбулися зміни і в освітній сфері: значні структурні і змістовні трансформації. Для української сім'ї притаманний досвід виховання, що передається від батьків до дітей, ментальні ціннісні орієнтації. Для азербайджанської сім'ї характерним є наслідування традиційним принципам у вихованні, спільна суспільна мораль, єдиний підхід у вихованні, міцний зв'язок між поколіннями.
5. Визначено, що розвиток освітнього простору і сім'ї повинен відбуватися при збереженні національних традицій в умовах інтеграції освітніх процесів. Необхідно розвивати зв'язки між наукою, культурою,

освітою, економічною і соціальною сферами, між державним управлінням у сфері освіти та громадськістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-ІІІ.
Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show>
- Закони України: «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Парламентське вид-во. Київ, 2009
- Аналіз результатів дослідження соціально-педагогічної профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї [Електронний ресурс] Н.Д. Щербак Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. 2006. №3. С. 118–122. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
- Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР сост. А. А. Агаев, А. Ш. Гашимов. М.: Педагогика, 1989. 592 с.
- Антонов А. И.(1992) Семейная политика как объект исследования Вестник РАН, -№3.
- Аристотель (1983). Политика. Сочинения. М., Т.4.
- Афанасьева Т. М. (1977) Семья сегодня. М.: Знание.
- Батьки та діти: одвічні проблеми – сучасний погляд. К.: Київська міська адміністрація, Служба у справах неповнолітніх., 2003. 160 с.
- Баяты Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР сост. А.А. Агаев, А. Ш. Гашимов. М.: Педагогика, 1989. С. 66–76.
- Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. (1974). Советское семейное право. М. : Юрид. лит. 304 с.
- Бердяев, Н. В. (1989) Смысл творчества Эрос и личность. М.
- Бовть О. (1999)Соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків Оксана Бовть Рідна школа, № 2. С. 17-20.
- Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України За ред. Максименка С. Д. К., 2001. т.ІІІ, ч.4. С.2024.
- Эйдемиллер Е., Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. СПб, 2000.

Буніна Л. М. (2005). Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії: автореф.д-ра пед. наук : 13.00.05 соціальна педагогіка Л.М. Буніна. Луганськ, 23 с.

Виндт И. Е. Образование как феномен культуры: эволюция образовательных моделей в историкокультурном процессе: автореф. дис. д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 “Теория и методика профессионального образования” И. Е. Виндт. Тюмень, 2003г.

Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. Державний інститут проблем сім'ї та молоді. Київ, 2002.

Волжина, О. И. (2001) Семья как социокультурная ценность современного российского общества. М.: Государственный НИИ семьи и воспитания.

Гинецинский В.И. (1997) Проблема структурирования образовательного пространства В.И. Гинецинский Педагогика. С. 1015.

Государственная система социальной помощи семье и детям: Официальные документы и материалы. М., 1991.

Гуров, В. Н. (2003) Социальная работа школы с семьей. М.: Педагогическое общество России.

Дармодехин, С. В. (2001) Государственная семейная политика в России история и современность. Всероссийский центр уровня жизни. Мониторинг социально- экономического потенциала семей. Семья и государство М.

Дымнова Т. И. (2003) Семейный образ жизни: естественный и искусственный отбор в условиях современности Материалы Всероссийской научной конференции “психологические проблемы современной Российской семьи”. В 3-х частях. Часть 3 Под общ. ред Шабельникова В.К., Лидерса А. Г. М., 156 с.

Ершова Н.М. (1983) Развитие советского семейного права СССР-Австрия: Проблемы гражданского и семейного права.М. : Ин-т госуд. и права АН СССР. С. 154-166.

Жаровцева Т.Г. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями: автореф.д-ра пед. наук: 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти Жаровцева Тетяна Григорівна Одеса, 2007. 20 с.

Каневський Л. (1983) Правонарушения несовершеннолетних и их предупреждение. Казань : Изд-во Казанского университета. 152 с.

Полішко Н.Л. Сім'я як соціальний інститут і природне середовище для виховання дитини.

Касярум Н.В. Освітній простір як характеристика сучасної системи освіти [Електронний ресурс] Н.В. Касярум «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку». 2008. Вип. №1. Режим доступу : http://intellectinvest.org.ua/ukr/pedagog_editions_emagazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n1_2008_st_2/ ISSN 2075-146X

Ковалев Г. А. (1996) Пространственный фактор школьной среды: альтернативы и перспективы Г. А. Ковалев Учителю об экологии детства. М.: Смысл, С. 189 – 199.

Коробейников, А. А. (2000) Человеческий ресурс России. Проблемы развития Проблемы развития человеческого потенциала в деятельность и Совет а Федерации.: Аналитический вестник Информационно-аналитического управления Аппарат Совета Федерации Федерального собрания РФ. М., № 9 (40).

Королев Ю.А. (1978) Брак и развод. М. : Юрид. лит. 240 с.

Кравченко Т. (2005) Взаємодія сім'ї –проблема сучасності Тамара Кравченко Рідна школа, № 9-10. С. 24-26.

Кравченко Т.В. (2006) Сучасна сім'я у фокусі науових досліджень. Український соціум, 43-48.

Куликова, Т. А. (2000) Семейная педагогика и домашнее воспитание. М.: Академия

Литвиненко С.А. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: автореф. д-ра пед.

наук : 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти Литвиненко Світлана Анатоліївна К., 2005. 38 с.

Макаренко, А. С. (1971) Книга для родителей. Собрание соч. в пяти т. Т. 4 М.: Правда.

Матвеев Г.К. (1978) Советское семейное право. М. : Юрид.лит. 240 с.

Материалы Всероссийской научной конференции “психологические проблемы современной Российской семьи”. В 3х частях. Часть 3 Под общ. ред Шабельникова В. К., Лидерса А. Г. М., 2003.

Махмадамінова Г.(2006) Соціалізація неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях : автореф. дис. канд. соціол. наук : 22.00.04 Г.А. Махмадамінова. К.: Інститут соціології НАН України, 16 с.

Миньковский Г.М., Халдеев Л.С. (1972) Проступок и преступление. М. : Юрид. лит. 56 с.

Міньковський Г.М., Тузов А.П. (1987) Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. К. : Політвидав України. 215 с.

Мудрик А. В. (2005) Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов А.В. Мудрик *под ред. В. А. Сластенина. 5-е изд., доп. М.: Издательский центр "Академия", 200 с.

Мудрик А.В. (1997) Введение в социальную педагогику А.В. Мудрик. М.: Институт практической психологии, 1997. 364 с.

Нечаева, А. М. (1998) Россия и ее дети (ребенок, закон, государство) М.: Институт государства и права РАН.

Нуриева М. Р. (2012) Роль социальных условий в социализации личности (итоги исследования) М. Р. Нуриева. *Электронный ресурс. Баку.:Вектор науки ТГУ.

№1(8).Режимдоступу:http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media69595/075_nuriva.pdf

Пословицы и поговорки Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР сост. А. А. Агаев, А. Ш. Гашимов. М.: Педагогика, 1989. С. 44–53.

Приступа Е. Н. Социально-педагогическая профилактика девиаций социального здоровья школьника: Автореф. д-ра пед. наук: 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (социальное воспитание в разных образовательных областях и на всех уровнях системы образования) Приступа Елена Николаевна М., 2008–42 с.

Редькина Л. И. (2001) Этнопедагогика караимов Крыма. Монографія Л. И. Редькина. К.: Педагогічна преса, 319 с.

Розанов В. (1990) Семейный вопрос в России Семья. М.

Ромовська З.В. (2001) Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє Право України № 2. С. 63-69.

Рясенцев В.А. (1982) Советское семейное право. М. : Юрид.лит. 256 с.

Сатир В. (2000) Психотерапия семьи. СПб.: “Речь”, 283 с.

Витакер К., Бамберри В. (1999) Танцы с семьей: семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте. Пер. с англ. А. Шапиро. М.: Независимая фирма “Класс”, 176 с.

Сахаров А.Б. (1967) Правонарушение подростка и закон. М. : Юрид.лит. 216 с.

Сейко Н. А. (2002) Соціальна педагогіка : *метод. посіб. Н. Сейко. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 260 с.

Сіданіч І.Л. (2004) Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі : автореф. канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання Ірина Леонідівна Сіданіч. Київ, 14 с.

Сказки Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР сост. А. А. Агаев, А. Ш. Гашимов. М.: Педагогика, 1989. С. 81–103.

Смирнов И. П. (2006) Теория профессионального образования И.П. Смирнов. М.: Витязь, 212 с.

Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. 144 с.

Спільна декларація про гармонізацію архітектури Європейської системи вищої освіти (Париж, Сорбонна, 25 травня 1998 р.).

Стан та чинники здоров'я українських підлітків: моногр. О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Р. Артюх та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. К. : “К.І.С.”, 2011. 172 с.

Стельмахович М.Г. (1997) Українська народна педагогіка: Навч. Посібник М. Г. Стельмахович. К.: ІЗМН, 232 с.

Стручков Н.А. (1979) Криминология и проблема личности преступника В кн.: Теоретические проблемы учения о личности преступника. М.: С. 39–48.

Франчук Т.Й. (2007) Феномен „цілісності” в педагогічному процесі, основи формування цілісного освітнього простору Т.Й. Франчук Вісник Черкаського університету. Вип. 101. – Черкаси : вид. відділ ЧНУ, С. 51-56.

Харчев, А. Г. (1964) Брак и семья в СССР: опыт социологического исследования. - М.: Мысль .

Цукер А.А. (2004) Образовательное пространство школы А.А. Цукер Управление школой. № 2728.

Шевченко Н.Ю. Соціально-педагогічні засади формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка Наталія Юріївна Шевченко. Луганськ. 2006. 23 с.

Шевченко Я.М. Проблеми правового регулювання сімейних відносин Українське право. 1998. С. 121-130.

Шеляг, Т. В. (2004) Мир семьи и социальная работа. М.: МГСУ.

Шкуркіна В. М. Формування соціального здоров'я дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітніх школах-інтернатах : Дис... канд. пед. наук: 13.00.05 Харківська держ. академія культури. Х., 2006. 225 с. Режим доступу:<http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/245608.html> 14.06.2010

Щевелева Г.М. (2001) Образовательное пространство. Современный взгляд. Подходы к формированию Г.М. Щевелева Воронеж.

Щиголева Н. В. Структура культурно-образовательного пространства [Электронный ресурс] Н. В. Щиголева. Режим доступа до статті: . Заголовок з екрану. Мова рос.

Ясвин В. А. (2001) Образовательная среда: от моделирования к проектированию В.А. Ясвин. М.: Смысл, 314 с.